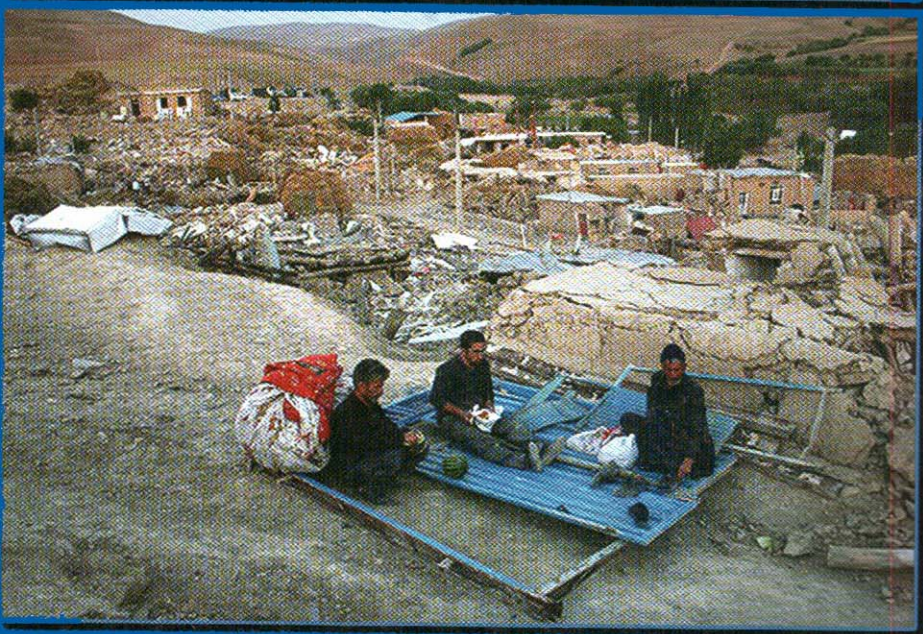

واریق

تورکجه - فارسجا کولتورل درگی
فصلنامه فرهنگی ترکی - فارسی

اوتوز دوردونجو ایل، یای ۱۳۹۱، سایه ۱۶۵
سال سی و چهارم، تابستان ۱۳۹۱، شماره ۱۶۵

زلزله نین فلاکتی (فلاکت زلزله)

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

اولو تانرى نين آدى ايله

وارليق

تۆركجه - فارسجا كولتورول درگى
فصلنامه فرهنگى تركى - فارسى

۳۴- جوايل، ياي ۱۳۹۱، سايى ۱۶۵
سال سى و چهارم، تابستان ۱۳۹۱، شماره ۱۶۵

مؤسس، صاحب امتياز و مدير مسئول:
دكتور جواد هيئت

شماره امتياز: ۸۵۳۸

ایچینده کی لر:

- ۳..... اوغوزنامه و یا اوغوزخان داستانی ○ دکتر جواد هیئت
- ۹..... گزارش یکی از شاهدان عینی ساعتی پس از وقوع زلزله آذربایجان ○ یک نفر شاهد عین
- ۱۳..... گوردوم اوز یاریمی بیگانه یادیمدان چیخدی! ○ علی رضا اردبیلی
- ۱۷..... «اورمیه، زنگین تۆپونیملر دنیاسی» ○ جمال آیرملو
- ۲۳..... تیلیم خان، شعریمیزین چوخ فؤرمالاری نین نماینده سی ○ ح. م. گۆنتیلی
- ۳۱..... یاشاتماق سئومگین لازیم شرطی ○ دکتر حسن- م جعفرزاده.
- ۳۳..... لیریک فولکلور ژانرلاری نین تبلیغی و تدقیقی "وارلیق" ژورنالیندا ○ مریم صبری
- ۴۰..... دیلیمیز و نثریمیز- یازیمیزدا املا گلیشمه سی ○ حسن مجیدزاده «ساوالان»
- ۴۷..... هریس ده زلزله دن ائوی داغیلیمیشین بیرى: ○ حسن مجیدزاده «ساوالان»
- ۴۸..... کتاب تانیتیمی ○ دکتر عزیز محسنی
- ۵۲..... کتاب ○ رحیم اسداللهی «قارتال» سرعین
- ۵۳..... نظامی دن بیر غزل ○ چئویرن: نیگار رفیع بیلی
- ۵۳..... نظامی دن بیر غزل ○ چئویرن: جعفر خندان
- ۵۴..... قیسا شعرلر ○ عزیز محسنی
- ۵۵..... بیر قاتار- بیر ریل ○ نیر اوغلو
- ۵۵..... باش ساغلیغی
- ۵۶..... پیر مغان کیست؟ ○ غلامرضا ضیائی نیری
- گلستان سعدی و ترجمه های کهن ترکی آن ○ پروفیسور دکتر محسن نقی سؤیلو- دکتر شهلا عبدالله یئوا
- ۶۵.....
- Azərbaycan- İran elmi-pedaqoji və ictimai əlaqələr tarixinə yeni baxış ○ A.Ə. Əsgərova..... ۷۴
- Qərbi Avropa ədəbiyyatında Nizaminin Leyli və Məcnun əsərinin təsiri ○ Raminə Rza qızı Məmmədova..... ۸۴
- Türk dillərinin söz və məna quruluşuna bir baxış ○ Elçin İsmayılov (Muradxanlı)..... ۹۲

اوغوزنامە و يا اوغوز خان داستانى

○ دكتور جواد هيئت

اسكى تۆرك داستانلارنىن ان اۋنملى لريندن اۋلان و نظم و نثرله اويغور تۆركجه سيله يازيلان اوغوزخان داستانى نين دىلى كاشغر تۆركجه سينه ياخيندير. بو داستانين تارىخى قهرمانى ميلاددان اۋنجه ايكىنچى عصرده «هون» دولتى نين خاقانى و چين ين اۋنملى بير حيصه سينه حكمران اۋلان «مته خان» دىر. بو داستان ميلاددان اۋنجه ايكىنچى عصرده ميدانا

گتيريلمىش، آغيزدان - آغيزا دولاشيب، يادداشدا يادداشا قۇروناراق، ۱۳ - جو عصرده اويغور يازىسى ايله يازيلمىشدير. بو داستانين پاریس مىلى كتابخاناسيندا اۋلان ال يازما نۇسخه سى ۱۹۳۶ - دا بانگ Bang و رشيد رحمتى آرات طرفيندن تۆركيه تۆركجه سينه چئوريليب، نشر ائدىلمىشدير. اسلامى شكلى ايسه ۱۳ - جو عصردن سۇنرا شكىللىنمىش، جمعيت - توارىخ و ابوالغازى بهادرخانين شجره تۆركده نقل ائدىلمىشدير.

اسكى شكلى نين خلاصه سى: بير گون «آى خاقان» ين (اوغوزخانين اناسى) گوزو پارلادى و بير اوغلان دۇغدو. بو اوغلانين اوزو گوئى رنگى، آغزى اۋد قيرمىزى، گوزلىرى آلا، ساچلارى و قاشلارى قارا ايدى. اناسى نين امجه ييندن بير دفعه سۇد امدى و ديله گلدى، سۇنرا يازدى، اۋو و شراب ايسته دى. قىرخ گوندىن سۇنرا بۇيودو، يئرىدى. سۇنرا آتا ميندى و اۋوا گئتدى، خاقان و قهرمان اۋلدو.

او سىرالاردا قۇرخونچ بير جاناوار هامىنى هدهله بيردى، اوتلار ين ماللار ين پارتالايب يئيردى. اوغوزخان اۋ جاناواری اۋولاماغا گئتدى و اۋنو اۋلدوردو. خلقى اۋنون ايندىن خلاص ائتى.

بير گون اوغوزخان گئجه قاراتليغيندا تانرى يا يالوارىردى، گوئىدن بير نور ائتى. اۋ نورون آراسيندا گوزل بير قىز گۇروردو. اۋ گوزل قىز اوغوز خاقانين

اوغوز خاقانین قوشونو اۇرادا اۇرۇم خاقانین قوشونو ایله ساواشدى و اۇنا غالب گلدى.

داھا سۇنرا اوغوز خاقان قوشونو ایله ایدىل(وولقا) چایینین ساحیلینه گئتىدى. چایى نىجه كىچىه جەيىنى دوشونمەيە باشلادی. قوشون آراسیندا «اؤلۇغ اوردو بیگ» آدیندا عاغیللی و تدبیرلی بیر کیشى واریدی. او آغاجلارین بو داغینی و گوۋوده سینی کسب بیر- بیرینه باغلادی. اۇنلارین اۇستونده یاتیب چایى كىچدی. اوغوز خاقان ممنون اولدو. اۇنو بى قىچچاق آدى ایله ادلاندىردى. اۇنو بۇلگەنین حاکیمی ائتدی. اوغوز خاقان و قوشونو ارکک قوردون رهبرلییینده یۇللارینا داوام ائتدی. اوغوز خاقانین چۇخ ماراقلاندىغى آتى قاچیب، بوژ داغینا گئتىدى. سۇیوقدان اۇترو داغین اۇستونده هميشه قار واریدی. کیمسه اۇرادان یونخاری گنده بیلیمردى. قوشونون قهرمانلاریندان بیرى اۇزونو داغا وۇردو. دۇققوز گۆن سۇنرا اوغوز خاقانین آتینی گئرى چئویردی. آنجاق او قهرمان آدامین اۆز- باشى قارلى اولوب آغارمیشدی. اوغوز خاقان اۇنو گۇرونجه بیگ ائلهدى. قارلیق آدى ایله ادلاندىردى. سۇنرا یۇل اۇزرىنده دیواری قىزىلدان، پنجره لری گۇموشدن و دامى دمیردن بیر ائو گۇردولر. ائوین قاپیسی باغلی ایدى. آچارى دا یۇخ ایدى. عسکرلرین آراسیندا صنعتکار بیر کیشى واریدی. اوغوز خاقان اۇنا قال، آچا- دئدى. اۇدا قالدى و دامى آچاندا سۇنرا اۇنون آدى «قالاچ» قالدى.

سۇنرا ارکک قورد یۇل اۇزرىنده دۇردو. اوغوز خاقان بو یوردو اۇرادا چادیر قۇردولار. او بۇلگەنین خاقانى «چۆرچت»، اوغوز خاقانین فرمانى آلتینا گيرمهدى. بو اۆزدن ساواشا گيردى. چۆرچت اۇلدورولونجه اوغوز خاقانین عسکرلرى نین الینه چۇخ مقداردا غنیمت كىچدی. عسکرلردن بیرى غنیمتلىرى يۆكلەمک اۆچون بیر ال آراباسى دۆزگئتىدى. ديگرلرى ده اۇنو تقليد ائديب، ال آراباسى دۆزگئتدیلر و اۇنلارا غنیمتلىرى يۆكلەدیلر. غنیمتلىرى آپارارکن قانقا، قانقا (آرابا) دئيه هارای چكىردیلر. اۇنلاری گۇرونجه اۇنلارا قانقالوغ آدینی قۇیدو.

اوغوز خاقانین یاقینلاریندان اولۇغ تۆروک آدلى آغساقال بیرى وار ایدى. بیر گنجە یونخوسوندا قىزىل بیر یایین (کمان) شرقدن غربه قدر یایلىدیغینی و اۆچ اۇخون شمال طرفینه حرکتده اولدوغونو گۇردو. اولۇغ تۆروک اوغوز خاقانین

داستانين اسلامى شىكلى: قاراخانين آي دان و گۆنش دن گۆزل بير اۇغلو اۆلدو. اۇ اۆچ گۆن، اۆچ گنجه اناسى نين سۆدونو اممەدى. هر آخشام اناسى نين يۇخوسونا گيرهرك: «تانرى نين دينينى قبول ائت، يۇخسا سۆدونو ايچمىرم،- دئدى. اناسى دۆزه بيلمەيب تانرى نين دينينى قبول ائتدى؛ آنجاق اۇنلار حقنە كيمسە ايله دانيشمادى. چۆنكى تۆرك خلقى آلينجا خاقان دان سونرا تىك تانرىيا تاپينماقدان دۇنموش و كافر اۆلموشدو. تۆركلرين عادتينه اۇيغون اۇلاراق اوشاق بير ياشينا گيرينجه آد قۇيما مراسىمى يئرینه گتيريلير. بو مراسىمه قاراخان بى- لرە: «اوشاغا نه آد قۇيوم؟»- دئيه،- سۆروشونجا، بير ياشيندا اوشاق هامى دان قاباق:- «منيم آديم اۇغوزدور»،- جوابينى وئردى. هامى تعجب ائتدى، لىكن اۇغوز آدينى قبول ائتديلير. يىمكىن سونرا اوشاق قۇناقلار يىن قارشى سيندا:- «آلا-آلا»- دئيه،- باغىريردى. قۇناقلار، اوشاق نه دئير؟- دئيه سۆروشودلار. چۆنكى آلا- عربجه كىلمە ايدى و كيمسە اۇنون انلامىنى بيلميردى.

اۇغوز بۇيودو، بۇيوك عميسى نين قىزىنى اۇنا نشانلاديلار. آنجاق اۇ عميسى نين قىزينا دئدى كى:- «اگر تانرى نين دينينه داخل اۆلورسان، سنى يۇلداش اۇلاراق قبول ائدرم». قىز قبول ائتمەدى. اۇغوز خان كىچىك عميسى نين قىزىنى گۆروب بيه نئدى. اۇنا تانرى نين دينينى قبول ائدرسه، اۇنونلا ائولنه جه يىنى سۇيلهدى.

قىز قبول ائتدى و گۆركىلى بير مراسىمه ائولنديلير. سونرالار اۇغوز خانين مسلمان اۆلدوغو بىلينيى. آتاسى بير قۇرولتاي كئچيرهرك اۇرادا موضوعو آچدى. آنجاق اۇنلار اسلامى قبول ائتمە يهرك، اۇغوز خانين اۇز يئرینه اۆلدورولمەسى گرگىلى دير دئديلير.

بو خبر اۇغوز خانين يۇلداشى نين قولاغينا چاتدى. اۇ، ارينه خبر وئردى. اۇغوزون طرفدارلارى اۇنون اطرافيندا تۇپلاتديلار، قاراخانين قوشونو ايله ساواشديلار. قاراخان هاردان گلدىيى بللى اۆلمايان بير اۇخلا اۆلدورولدى. اۇغوز آتاسى يئرینه كئچدى، ملتىنى حقىن دينينه چاغيردى. حقىن دينينه داخل اۆلمايانلارى اۆلكه سيندن اوزاقلاشديردى. سونرا تاتارلارى اۇزونه باغلادى. چينه هجوم ائتدى، اۇرانى آلدى. اۇرادان چوخ مقداردا غنىمت اله گتيردى. غنىمتلىرى

يۆكلەمك اۆچون عكسرلرىندىن بىرى قانلى (آل آراباسى) دۆزلىتىدى. بۇ كىشى نىن اۆولادىنا قانىقلى دىدىلر.

بوندان سۇنرا اۋغوز خاقان چۇخ سايىدا مملكت آلدى. اۋنلار نىن شكرانهسى اۋلاراق چۇخ مقداردا صدقه و ھديه وئردى. مراسملر ترتيب ائتدى. آلتى اۋغلونا نصيحتلر وئردى. ۱۱۶- ايل خاقانلىق دان سۇنرا تانرى نىن رحمتينه قۇووشدو. بو داستانين اۆزلىكله اسكى شكلى نىن آشاغيداكى آيرىنتى لارى دقتى جلب ائدىر:

اسكى تۆركلر قاباقجا تك تانرىيا پرستش ائدىردىلر. سۇنرا بت پرست اۆلدولار. دىنى ايناجلار اۆزوندن اۋغول- آتا بىر- بىرىلە ساواشماغا باشلايدىلار. اسكى تۆركلر ايشىغى مقدس سايىردى، قادينما مخصوص بىر حرمت گۇستىردىلر. سۇيون و آغاجين دا اۆزل بىر موقعى وار ايدى.

اسكى تۆركلر اۆز قهرمانلار نىن مقدس سايىردىلار. اۋغوز خاقان نىن آتاسى آى خاقان دىر و اۋغوز خانين اۆزو نورانى دىر. قىپچاق، قانىقلى، خلج و بۇ كىمى تۆركلر نىن آدلار نىن هر بىرى نىن آدلاندىرىلما سببى وار دىر و اۋنلار حقىندە منقبەلر سۇيلىنمىشىدىر. داستاندا قوردون قلاووز اۋلاراق وارلىغى توتتمچى لىك دۇورونون يادگارى دىر. قورد، ديگر اسكى تۆرك داستان لارىندا بعضاً آنا، بعضاً دە دادى (دايه) تربىه جى، قلاووز اۋلاراق گۇرولمكده دىر. توتتمىزمين دۇوروندىن سۇنرا دا، اۋغور و ظفر سمبولو اۋلاراق قالمىشىدىر.

اسلامى شكلدە تۆركلر نىن ايلك آتاسى تۆرك آدىنا مالك دىر. اۋ، ياقس نىن اۋغلو، نوحون نوهسى دىر. آتاسى نىن اۋلوموندىن سۇنرا «ايسىق گۇل» طرفلر نىنە گلىب، اۋرادا يترلەشيب و چادىرى اۋ قۇرموشدور.

اسلامى شكلدە اۋغوز خانين وزىرى اولوغ تۆركون يتر نىن ايرقىل آتا آلىر. اۋغوز خاقان دان سۇنرا گۇن خان اۋنون يتر نىنە كئچىر و ايرقىل آتا ايله مصلحتلەشە- رك اۋلكەنى ۲۴ نوهسى آراسيندا بۇلور. اۋغوزون ۲۴ قبىلەسى اۋنلار نىن اوشاقلارى دىر.

گزارش یکی از شاهدان عینی ساعتی پس از وقوع زلزله آذربایجان

○ یک نفر شاهد عینی

سه ساعت بعد از وقوع زلزله در مرکز زلزله واقع در حد فاصل شهر «خواجه» و «ورزقان» حضور پیدا کردیم. برق کلیه روستاها قطع بود. اولین جایی که مشاهده گردید روستای «شالی» بود که به تلی از خاک تبدیل شده بود. بسیار وحشت انگیز که با اطلاعیه‌های صدا و سیما کاملا تناقض داشت. با ادامه راه به روستای «سرنده» رسیدیم جایی که فقط بناهای بتونی که در اصطلاح محلی واملی (بناهایی که در ساخت آن از وام بانکی و پروانه ساخت استفاده شده است) معروف است سالم و بقیه ویران شده بود. بعد از دو کیلومتر وارد روستای «دیغدیغان» شدیم در تاریکی شب کسانی که توانی در بازو داشتند و کسانی که از شهر خواجه آمده بودند مشغول بیرون کشیدن مجروحین و جنازه‌ها از زیر آوار بودند تا این لحظه ۵۰ مجروح و ۷ جنازه به پایگاه امداد جاده‌ای سرنده انتقال یافته بود محلی که یک زن زیر آوار مانده بود نیز شناسایی کرده بودند ولی در تاریکی شب قادر به در آوردن وی نبودند با وسایل همراه ما و چراغ قوه آن زن از زیر آوار بیرون کشیده شد.

در این هنگام هلال احمر با یک سگ برای تشخیص محل افراد زیر آوار وارد روستا گردید. سگ مذکور در اولین حضور یکی از مرغ‌های نجات یافته را گرفت و خورد. کاری از دستش بر نیامد و با صاحبش به دیگر روستا رهسپار گردید. ادامه کار به علت مشخص نبودن محل مفقودین و تاریکی مقدور نشد. دیغدیغان تقریبا ۱۱۰ نفر جمعیت دارد ۱۰ نفر زیر آوار جانشانرا از دست داده ۵۰ نفر مجروح شده ۵۰ نفر باقی در خرمنگاه زیر آسمان با استفاده از وسایل اهدایی غیور مردان شهر خواجه و وسایل همراه ما روی زمین مثلا به خواب رفتند. چند نفر را دیدم در حالی که از چشمانشان اشگ جاری بود روی زمین نشسته بیل را بغل کرده به طرف خرابه‌ها چشم دوخته بودند.

در ادامه به روستای پر جمعیت «کیویج» (کیوی) رفتیم وضعیت به همین منوال بود. ساعت ۱/۳۰ نصف شب اکیب بزرگی از هلال احمر وارد منطقه شد و به علت تاریکی مطلق در بیرون از روستا اسکان داده شد تا صبح به نجات زیر آوار مانده‌ها پردازند. یکی از اهالی از حضور داوطلبانی از شهرهای بناب و مراغه صحبت می‌کرد که برای نجات به روستا آمده بودند. روستای کیوی ۲۲۰ خانوار دارد که ۱۵ نفر در اولین ساعات جان خود را از دست داده بودند. به سرند برگشته ساعت ۲ نصف شب کاروانی بزرگ که در جلوی آنها استاندار حرکت می‌کرد از سرند عبور کردند و به دنبال آن انواع ماشینهای سنگین به سمت ورزقان روان شدند. همانجا داخل ماشین سعی کردیم به خواب رویم ولی سرما و تکان‌های پس لرزه‌ها اجازه خواب به ما نداد.

هلال احمر با کمال تاسف با تاخیر چند ساعته در محل وقوع زلزله حاضر شدند. مانند روستای کیوی که ساعت ۱/۳۰ نصف شب رسیده بودند. اما پس از حضور در منطقه تلاش آنها قابل تقدیر است که بلافاصله مجروحین به مراکز مربوطه انتقال یافته بودند.

از صبح زود به روستاها چادر توزیع گردید. با تماس با افراد خیر آنها را در جریان گذاشتیم به غیر از آنها مردم نیز با اطلاع از راههای مختلف از ساعت ۸ صبح سیل کمکهای مردمی به منطقه روان شد و آسیب دیدگان تقریباً از خورد و خوراک و پتو و غیره نامین شدند. برای نجات باقی مانده‌ها اهالی شهر خواجه با استفاده از کل امکانات خود از قبیل ماشینهای سنگین وانت وسایل اولیه زندگی حماسه آفریدند و به تعبیر راوی نقش برادر بزرگی را بخوبی ایفاء نمودند، به طور مثال دو دستگاه لودر و بیل مکانیکی از اهالی این شهر داوطلبانه سه روز تمام در روستای دیغدیفان تلاش نمود و دو نفر باقی مانده را از زیر آوار بیرون آوردند.

شهرستان هریس از چندین منطقه تشکیل یافته است. که در دو منطقه آن بدوستان (حد فاصل شهر خواجه و گوئیجه بئل) و ماوازخان (حد فاصل شهر خواجه و تقریباً ۱۰ کیلومتری ورزقان). زلزله رخ داده است. از منطقه بدوستان تنها دو روستا بکلی تخریب شده (جیغا با تقریباً ۴۰۰ خانوار و روستای ولی‌لو با تعداد تقریباً ۱۱۰ خانوار) بقیه روستاها بین ۳۰ الی ۸۰ درصد تخریب شده‌اند. اما بقیه خانه‌ها دیگر تحمل زلزله ۵ ریشری را هم نخواهند داشت.

از منطقه ماوازخان از روستای شالی تا ورزقان کلیه روستاها به غیر از سرنند از ۸۰ تا ۱۰۰ در صد تخریب شده است. در تمام روستاها بجز خانه‌های واملی بقیه خانه‌ها تخریب شده است. از شهرستان ورزقان خود ورزقان فقط خانه‌های گلی خسارت دیده و بناهای بتونی دیوارهای غیر حمال ریخته شده است که نشان از بی‌دقتی مهندسین ناظر دارد. از شدت زلزله به طرف «خاروانا» کمتر شده و خسارت نیز کم است ولی خانه‌ها تا خود خاروانا و ارزیل باید نوسازی گردد. مابین ورزقان تا شهر اهر دهها روستا به شدت آسیب دیده وضعیت کم و بیش شبیه ماوازخان است. از شهرستان اهر نیز برای نمونه روستای «گوره‌درق» مثال آورده می‌شود. این روستا به غیر از مدرسه، حتی مسجد نو ساز آن ویران شده است این روستا ۱۴ خانوار دارد که در کل سال ساکن محل هستند و عده‌ای نیز فصل زراعت در گوره‌دره بقیه سال در تبریز زندگی می‌کنند در این روستا ۵ نفر در اثر زلزله جان خود را از دست داده‌اند. بقیه مناطق شهرستان اهر نیز کم و بیش شبیه مناطق دیگر است.

از چند سال قبل استفاده از وام مسکن روستایی برای ضمانت باز پرداخت وام از خود اهالی استفاده می‌شد ولی پس از چندی دریافت وام به علت تغییر شرایط ضمانت ضامن سخت شده، ساخت خانه‌های واملی دشوار گردید. در زلزله اخیر فقط خانه واملی سالم مانده و کمترین خسارت را دیده‌اند.

زلزله ۶ ریشتری در هیچ کشوری نباید خسارتی این چنینی ببار آورد. اگر دادگاهی تشکیل گردد، مقصر خسارتهای مالی و مهمتر از آن جانی فقط مسئولین بانکها هستند که به جای پرداخت وام چند میلیونی به محرومین به اختلاس روی آورده و اقتصاد کشور را به باد دادند.

کمک‌رسانی

کمکهای ارسالی کلا مردمی بود. بطوریکه اگر از طرف ارگانها هم آورده شده بود بین سیل کمکهای مردمی گم شده بود (به استثنای هلال احمر) مسئله مهمی که می‌توان حماسه آذربایجان نامید، نوع کمک‌های مردمی بود که با وجودی که سازماندهی نشده بودند در هر روز و حتی صبح و عصر تغییر

می‌کرد مثلاً از روز دوم وسایل بهداشتی در اولویت اصلی کمکها قرار داشت و روز چهارم توری مخصوص حصار دامهای کشاورزان تامین گردید.

از روز سوم کمکهای جمع‌آوری شده ارگانهای دولتی با آرم مخصوص هر نهاد بیشتر دیده شد. حدود ۳۰ درصد و شاید تا ۵۰ درصد این موضوع در ورزقان بود.

در حال حاضر تمام آسیب دیدگان چندین برابر نیاز خود امکانات اولیه دریافت کرده‌اند. دیگر کمکهای اولیه نیاز ندارند و ادامه این وضع ناهنجاریهای اجتماعی و کم‌کاری اهالی در بازسازی محل خود را در پی خواهد داشت لذا:

۱- حمام صحرائی نیاز فوری و ضروری مردم است که باید هرچه زودتر در اختیار آنان قرار گیرد.

۲- آواربرداری هرچه زودتر باید انجام شود تا لاشه دامها موجب بیماریهای عفونی نگردد. با کمال تأسف شیوع بیماریهای عفونی با وجود تلاش هلال احمر، شروع شده است.

۳- با کمال تعجب و تأسف از روز پنجشنبه مسئله امنیتی و سیاسی شده و بعضی از ارگانهای نظامی از جمله سپاه پاسداران با حضور خود جو بدی بوجود آورده است. با این عنوان که به دست نیازمندان خواهد رسید، تعدادی از کمکهای مردمی را دریافت می‌کنند و این موضوع تبلیغات منفی شدیدی علیه جمهوری اسلامی بوجود آورده است.

۴- نیاز اصلی مناطق زلزله‌تأمین مسکن قبل از شروع فصل سرما می‌باشد. با توجه به برخورد امنیتی صدمات شدیدی به خسارت دیدگان وارد خواهد کرد ...

۵- آمار اعلام شده از طرف ارگانهای رسمی به واقعیت نزدیک است.

گۆردوم اۆز ياريمى بيگانه يادىمدان چىخدى!

○على رضا اردبىلى

استاد محمدعلى فرزانه نين يوبلىئى ايدى. جناب دكتور هيئت ده مراسمده اشتراك ائدirdى. اصلينده من ايسونچ جه بير چىخيشيم اولاجاق ايدى و بو چىخيش ين سۆزلىرىنى اوزاقدان گلמים قوناخلارا ايضاح ائتمك مسئوليتى ده منيم بۇينوما دۆشوردو. بو ايضاحات اما تام باشقا بير يۇن تاپدى. مجلس ده ايكي قوجامان استادلارلا برابر داها گنج وارليقچى لار نسل نين نمايندهسى اولان جناب على رضا صرافى ده اشتراك ائدirdى. دئمەلى مجلس ده، وارليق مکتبى نين، هر آذربايجان ملى يئغينجاغيندا دويولان معنوى حضورو، بو اوچ ضيالى نين حضورايله ماديت تاپميشدى. بو ايسه منيم تۆركجه اولان سۆزلىرى مين اۆز كۆنسپتدن كنارا چىخماسينا باعث اولدو.

اوزون ايللر دنيانين بو باشيندا، بيز تهراندا نشر اولموش وارليق و وارليقچى - لارين ساير اثرلىرىنى اوخوياركن، اولنلارى ياراديب عرصه يه چىخارانلارلا اولان دويدوغوموز سايغى و سئوگى لريمىزى گيزلى ساخلاميشديق. او آغير ايللرده توتاليتىر رتئيمين لغت كتابيندا، "خارج" مدخلىنه، چوخ يۇرۇملار داخل ايدى. بونونلا بئله، هميشه حس ائدirdىك كى، بيزيم اولنلارين ايشلرينه وئردىيىمىز دىردن اولنلار بى خبر دىرلر. آلكساندر دوبچك ايكىنچى پراگ بهارى جريانيندا، بو شهرده محتشم بير تۇپلانتى دا اۆز ملتينه قارشى خفاده داشيدىغى محبته ايشاره ائدركن، علاوه ائتدى: بو ايللرده سيز ده بيليردىز كى، من ده سيزى سئويرديم. دئمەلى بو محبتين ايكي طرفى ده اولندان خبردار اولموشلار و بو "سرت" بلكه ائله "اؤچونجو طرف" دن، قارانلىغى قۇرويان مأمورلاردان گيزلى قالميش، اما، يوخ! اولنلار دا يقين مين بير كانال دان بو "سرت" دن خبردار اولموشدولار. بس نه قالير؟ دئمەلى بو سئوگى تكجه ديله گلەميشدير و هم دوبچك و هم چك و سلوواك ملتلىرى و هم توتاليتىر حاكميت هر زمان بو مسئلهنى بيلميشلر. بو سببدن آلكساندر دوبچك گۆز ياشلاريللا اۆز گيزلى ساخلامىغى سئوگى سيني ديله

گتیررکن، امین ایدی که خالق اؤچون بیر سر آچمیر و سادهجه معلوم بیر فاكتی دیله گتیریر. اما ائله بو دا، آچیق - آشکار اعتراف اولونمامیش سئوگی لرین نطقى بیانه گلمه سی ده کیچیک بیر سعادت دیر.

او گنجه و او مجلسده من ده باشقا اشتراکچی لار کیمی، وارلیقچی استادلارا تۆکنمز سایغی و سئوگی لریمی بیان ائدرکن، تام آرخیین ایدیم کی، اونلار هر زمان اؤز وارلیغینی درک ائتمیش هر بیر آذربایجان تۆرکونون اؤزلرینه قارشى هانسی حسلری اؤز کلرینده داشیدیقلا ریندان خبردار اولموشلار. یقین کی قارانلیق قوه لری ده مین بیر کانال دان و حتی ائله ساده بیر سیرا آنالیزلردن، بو مسئله نی بیلمیشلر و بو ارادا یئنی سایلا بیلن، ائله بو سئوگی نین اؤرکدن دیله جاری اولماسی و دۆشونجه دن سؤزه چئوریلمه سی ایدی.

تهران کیمی بیر محیطده اوزون ایل لر "بیر قۇجامان داغ کیمی دریا دا دوروب" و مدنیتیمیزی قوروموش استادیمیز، ایندی قوزئی پایتختیمیز ائو بییه لیبی ائدیر. بو یوک استاد ایندی آرتیق نئچه ایلدیر کی اؤز حیات یولداشلا، سیدجعفر پیشه - وری، محمدا مین رسولزاده و اؤزئیر حاجی بی لینی اؤز قوجاغینا آلمیش افسانه وی باکی نین ساکینی دیر. بو گۆن بۆتون مادی و معنوی انکشافی دؤورلری نین ان قیزغینلاریندان بیرینی یاشایان باکی، استادیمیز ائو صاحبی اولماقلا دا فخر ائده بیلر.

مَلتیمیز قوزئی ده آزاد اولدوغو کیمی زمانلا اؤز گۆنئیینده ده آزاد نفس چکه - جکدیر و طبیعی بیر پراسئس کیمی درگی لر و یازبچی لاریمیزین سایى، دنیانین گلیشمیش مَلتلرینه نۆرمال ساییلان بیر سوویته یه چاتا جاق دیر. اما اونلارین آراسیندا وارلیق کیمی بیر درگی و دکتر هیئت کیمی بیر ادبی، اجتماعی و ملی بیر شخصیت اولاجاق می؟ عجباً بۆتون بو ایللرده آذربایجان موسیقی سی نین هر طرفلی انکشافی شرایطینده بیر لیلی مجنون اوپراسی یازان وار می؟ بیر اؤزئیر حاجی بی لی نئجه؟

استاد هیئت بیر چؤخ طرفدن حقلی اولاراق "زمانه میزین قورقودو" آدینا لاییق گۆرونموشدور. اما منجه دکتر هیئت هر هانسی بیر شخصیت دن آرتیق ائله عوزئیر حاجی بی لی یه بنزر بیر ایش گۆرموشدور. بیر مَلت اؤچون ساده موسیقی

اثری یاراتماق یۇخ، اۆز یارادیجی لیغی لا بیر ملتین موسیقی مدنیتی نی معاصرلشدیرمکده تک باشینا موقق اولموش بؤیوک عۆزئیر کیمی، استاد هیئت - ده ۱۳۵۸-ده تهراندا تاسیس اتدییی ادبیات و مدنیت اؤجاغیله، ملی حکومتین مغلوبیتیندن سؤنرا یارانمیش ملی حرکتین یئنی دالغاسی نین یارانماسینا لازیم اولان فوندامنتال ایشلره باشلادی. بو تاریخی لایحه نین موفقیته حیاتا کئچمه - سی و اونون برکتیندن گنج نسلین آراسیندان توتالیترا ایدئولوژی لره باغلی اولمایان، مینلرله ملی کادرین یئتیشدیرلمه سی، قوزئی آذربایجانین آزادلیغینی قارشیلماق و اوندان دوغان هیجان دالغالارینی اینتکلکتوئل فعالیت لر، درین و متین ملی حرکتین مجراسینا سالماغی ممکن ائتدی. قوزئی آذربایجان ایکینجی جمهوریتینی قورارکن، آرتیق گۆنئی ده چؤخ اساسلی بیر ملی مفکوره و بو مفکوره نی یایا بیلن ملی کادرلار وار ایدی و بونلارین ان آزبندان ایلک نسپل لری "وارلیق مکتبی" نین یئتیرمه لری ایدلر. بو یئتیرمه لر یاد ایدئولوقلارین اویوردوقلای قطب نمالارا و قالدیردیقلاری مایاک لارا استهزایله باخیردیلار. تۆرک و آذربایجان کیم لیبی بو نسل اۆچون بیر اؤرقانیک وحدت تشکیل ائدیردی داها یادلارین بیزه بویوردوغو کیمی، بو ایکی وارلیقدان بیری دؤغما بیری یاد دئییلدی. بو آرادا گۆزله قولاق یا عقل له حسیات آراسیندا ضدیت اعلان ائدیپ بیزی اؤنلارین بیریندن امتناع ائتمه یه چاغیرانلارین، چاغیریشلاری دا، لعن و نفرین لری ده جوابسیز قالیردی. آذربایجان تۆرکو اؤزونو تانیماقدا داها یاد مکتبلر و یاد دایه لره احتیاج دویموردو.

چوخ سئویندیجی حالدير کي، بؤیوک استادیمیز، هم قوزئی-ین آزادلیغینی گۆردو و هم گۆنئی ده حق عاشیق لری نین اؤن مین لیک، یۆز مین لیک و حتی میلیونلوق مارشلارینا شاهد دیر. اؤتن ایل گونئی آذربایجان قلم انجمنی نین یارانماسیلا باغلی تریبون سایتندا تۆرکجه و فارسجا نشر اولموش ایکی بیاناتین تۆرکجه سینی ۶۸۹۲ نفر و فارسجاسینی ۷۲۰۷ نفر اؤخوموشلار. اگر بو رقم لرده غیر- ی تۆرک اؤخوجولارین پایینی نظره آلساق، تۆرک ادبی و یازیلی دیلی له باغلی، آذربایجانلی لارین آراسیندا آز بیز زماندا مدنی بیر رنسانسین باش وئرمه - سینی ادعا ائده بیلریک.

سۇن ایللره ملى حرکاتین چۇخ تمکینلی و اومود وئریجی انکشافینی گۇرن هر بیر کس، بۇ حرکاتین ایدئیا تاریخى، و نظری تملرینی آرایارکن، ۱۳۵۸-جى ایل و تهران شهرینه گئدیپ چىخماسى چۇخ طبیعى سايىلمالى دیر. اۇز گۇنده- لیبینی اۇزو معینلشدیره بیلن و هیجان دالغالاری و سهو آدرس لر آرخاسینا دۇشمه یین ملى حرکاتیمیز، بۇ گۇن داها بیر دفعه آياغا دورب، اۇزونو، اۇز عۇزئیرینه توتوب اونا آلقیشلار یاغدیرمالى دیر. بعضا داخلده و داها آرتیق حال لاردا خارجده، وخت آشیری معلوم و نامعلوم نیتلرله باشلايان کامپانیالارین یایماق ایسته دیکلری غیر- دئموکراتیک شعارلار و استانداردلارداش دیرما جهدلری نین اوغورسوز قالمالاری، بیزی امین آندیر کی، ملى قورتولوش حرکاتی نین حاضرکی دۇورو یالیز غلبه ایله نتیجه لنه بیلر.

تاریخ باخیمیندان هم ۳ و هم ۲ اۇن ایل لیک اوزون زمان سايیلا بیلمز. اما شاه رئیمی نین دئوریلدیییندن برى کئچمیش ایللر، آذربایجان اۇچون ملى دیرچیلیش ایللری اۇلموشدور و سۇزسوز کی، بۇ نائلیتده گۇنئی لی - قوزئیلی بۇتون ملتیمیزین و مدنی اینستیتوتلاری نین پایى وار دیر. اما اگر ملى مدنیتیمیزین دیرچیلیشى و ملى قورتولوش حرکاتیمیزین ایندیکی دالغاسی نین تمل ایشلری نین، چئشیدلی مدنی لایحه لر چرچیوه سینده، اورقانیزه اۇلوب حیاتا کئچیریلمه سینده زماندان ایره لی ده حرکت باشلامیش بیر اۇجاق و بیر شخصیت آدینی اوجا توتماق ایسته سک، بۇ ایکی شرفلی یئرلر تاریخیمیزده بیر معنالی اۇلاراق وارلیق مکتبی و دکتر جواد هیئته مخصوص اۇلاجاقدیر.

"۲۰ یاشیندا بیر مکتب"

وارلیغین ۲۰- جى یوبلئیی ایله باغلی یازدیغیم مقاله نین لینکی. مقاله نین آدی "۲۰ یاشیندا بیر مکتب" دیر کی تریبون درگی سی نین ۴- جو سايیندا ۱۹۹۹- جى ایله نشر اۇلموشدور. بۇ لینکده اینتئرنتتده موجود اۇلان وئرسیا، اصلینده زرنگار فایللی کیمی ایدی و سۇنرا HTML فۇرماسینا چنوریلرکن، بیر نئچه کچیک املا سهولرینه بنزر دبییشیکلیکلر عمله گلیمیشدیر.

«اورمیه، زنگین تۆپونیملر دنیاسی»

○جمال آیریلو

آذربایجان تۇرپاقلاریندا آرازین او تایی و بو تایی بیر چوخ یئرلرده او جملهدن فضولی شهرینین یاخینلیغیندا اولان آزیخ ماغاراسیندا، قازاخ بۇلگه سینده دامجیلی، داش صلاحلی و تاغلار ماغاراسیندا. آرازین بو تایی قاراداغ بۇلگه سینده سۆنگون، لیقان و قهقههده، سالماسین گۆنئی باتی سیندا قارنی یاریخ آدلانان داغین باتی طرفینده آجواج منطقه سینده، تیکان تپه یاخینلیغیندا کرفتو ماغاراسیندا و بیر چوخ باشقا یئرلرده تاپیلیمیش ابتدایی انسان تۇپلوملارینین یاشاییش یئرلری و او انسانلاردان قالیمیش اثرلر ایکی میلیون ایله یاخین بیر دؤورده آذربایجان اراضی سی نین ایلك انسانلار یاشاییش مسکنی اولدوغوندان بیزه دانیشماقدادیر. بو آذربایجان انساننی دئمک چوخ اوغورلا انکشاف تاریخی نین اسکی و اورتا داش دؤورونو کئچردیب، قیترخ مین ایل اول یئنی داش دؤورونه آیاق قویموش و اؤن مین ایل اول یئنی داش دؤورونو ده بیتیریب مثال دؤورونه کئچمیشدی.

آرازین قوزئی بۇلگه لرینده گدهبگ، داش کسن و قاراباغ مس معدنلری، آرازین گۆنئی سینده ایسه قاراداغین سۆنگون مس معدنلری بو تۇرپاقلاردا یاشایان انسانلارین مس دؤورونه کئچمه سی اوچون الوئریشلی ایمکانلار یاراتمیشدی. اونا گۆره ده دنیانین باشقا یئرلری ایله مقایسه ده آذربایجاندا مس دؤورو ایکی مین ایل اثرکن باشانلاندی یعنی میلاددان اؤنجه سگیز مینینجی ایللرده.

مس دؤوروندن تۆنچ دؤورونه کئچنده آذربایجان انساننی چوخلو ایمکانلار الده ائده- رک چئشیتلی ابزار و آلتلر دۆزلده بیلر و سؤنرالار دمیر دؤورونده انکشاف یوللاری اؤنون اوچون داها دا هامارلانیر. آنجاق دئمه لی بیک کی، داش دؤورونون ایلك گۆنلرینده آذربایجان تۇرپاقلاریندا یاشایان انسانلار طبیعتین قهریندن و ییترتیجی حیوانلارین تهلوکه سیندن زاغالارا و ماغارalara سیغینان زماندا نسبی تفکۆر و شۆعورا مالک ایدیسه، اللی مین ایل اول ماغارادان دیشاری یا چیخاندا سؤزون اصل معناسیندا ذکالی، دؤشونجه لی و فراستلی موجود ایدی. همان انسان او دؤوروده چئشیتلی اینجه صنعت اثرلری یارادا بیلیدیر. یئر- یئر آذربایجان تۇرپاقلاریندا تاپیلیمیش اثرلر بونا ثبوت اول بیلر.

ايكى مىليون ايلدىن بىرى آذربايجان تۇرپاقلاريندان، قافقازدا و آنا دۆلو دا، بىر سۆزلە دىسك اۇن آسيا حدودلاريندا اۇز كۆكو اۆستوندە حياتىنى داوام ائتديرن و مختلف انكشاف يۇللارنى كىچن، زمانىمىز ياخىنلاشديقجا تفكر و شعور اثرينده گۆزل دانىشيق باجارىغىنا يىيەلنن، اۇز پىروتو تۆرك دىلىنى كۆك دىلدىن آيىرىپ و انكشافا يۇنلدىن تۆرك انسان تىپى و اۋ تىپدىن تۇرنىمىش، دنياسىنى بۆتون دۇغو، باتى و قوزئىيە كۇچ ائدىپ گۆزل مدنيتلر قوران تۆرك اولوسلارى بۇ گۆن دنيدا ياشايان بۇيوك انسان جمعيتى نىن گۆجلو و قوتلى بۇلومونو تشكىل ائدىر.

پىروتو تۆرك دىدىيىمىز آذربايجان انسانى مىلاددان اۇنجه اۇن ايكىنجى و سگىزىنجى مىن ايللىكلر آراسىندا بۇ تۇرپاغىن مختلف بۇلگەسىندە اۇزونە ياشايش دۆشگرەلرى ياراتماسىندان و اۋ دۆشگرەلرە اۇزوندىن يادگار قويموش اينجه صنعت اثرلرىدىن اۇنون تفكرونون نە بۇيدا انكشاف ائتدىيى بىزىم اۆچون بلىلى اۋلور.

سگىزىنجى مىن ايللىك دن انسانلار قىبلەلرە بۇلونمەسى ايلە برابر اۋتوراق حياتىن باشلانمىسى ايلە دە اكينچى لىك، يىر و تۇرپاق اۋزرىندە چاليشماق، مالدارلىق و مىس آلتلر قايرماق باجارىغى اۋ انسانلار صىنىفلنمەسىنە يۇل آچدى، اۋنلار صىنىفلندىكجه قىبلەلرە صورتىندە بىرلىشىپ دولت تشكىلاتى قورماغا باشلادىلار. انسانلار دولت تشكىلاتىندا وظيفە صاحىبى اۋلدولار. سۆز يۇخ كى تۆرك طايفالارى نىن نفوسو سرعتلە آرتىپ قۇل - بوداق آتماقلا بۆتون آساييا اۋ جملەدىن بىن النهرينە، آنادۇلۇيا، قافقازا، همچىن اۋرتا آساييا يايلىماسى ايلە برابر اۋنلار اۋن آنا تۆركجەسى دە چىشىدىلى شيوەلر و آغىزلارا يىيەلندى.

تارىخدىن اۋيرندىيىمىزە گۆرە مىلاددان اۇنجه اۋچونجو مىن ايللىگىن باشلانغىچىندا اۋرمو گۆلو حوزەسىندە (آراتتا) دولتى تشكىل اۋلوندو. آراتتا تۆرك دنياسىندا يارانان ايلك دولت ايدى. آراتتا دولتى نىن تشكىلاتىندا ادارە اۋرقانلارى يارانمىشىدى و اۋ اۋرقانلاردا وظيفەلى شخصلر چاليشىردىلار. بۇ دولتىن تىركىبىندە ياشايان بىر سىرا آراتتا طايفالارى سۇنراكى ايللردە اۋرتا آساييا قدر گىدىپ و اۋ يىرلردە آلتاي مدنيتى قۇرا بىلدىلر.

مىلاددان اۇنجه ۲۳- جو عصرده اورمو گۆلونون گۆنئىيىندە لوللۇبى طايفالارى نىن دولتى ياراندى. بۇ دولت اورمو گۆلو حوزەسىندە يارانمىش ايكىنجى دولت ايدى. لوللۇبى دولت قورولوشو آذربايجاننى ايكى بۇيوك يىرلى طايفاسى اۋلان «سو» و «تۆرۆككى» طايفالارنى اۋزونده بىرلىشىردى.

میلاددان قاباق اۆچونجو مین ایللیگین ایکینجی یاریسیندا اۆزمو گۆلونون باتی و گۆنئی باتی بۆلگه لرینده قوتتی (قوتیوم) دولتی مئیدانا گلدی. قوتتی دولتی میلاددان اۆنجه ۲۱۷۵- جی ایلده بین النهرین حاکمیتینی اله کئچیریب و یۆز ایله قدر سومر اۆلکهسینی اداره ائتدی.

تاریخیمیزده (کاسسی)، (کاسسیت) آدی ایله آدلانان (کاس)لار میلاددان اۆنجه ۱۷- جی عصرده بین النهرینین گۆنئی اراضی سینی (قاباکی دؤورلرده سومر؛ سؤنرا بابیل تۇرپاقلاری کیمی تانیان اراضینی) اله کئچیریب میلاددان اۆنجه ۱۱۱۵ - جی ایله دک یعنی ۵۰۰ ایل حدودندا اۇرادا حاکمیت باشیندا اولموشلار. میلاددان قاباق اۆچونجو و ایکینجی مین ایللیکلرده یاشایان، کۆکو آذربایجان تۇرپاقلاریندان اولان و قدیم آذربایجان اهالیسی آراسیندا چۆخ مشهور بو ائتئوس دنیا تاریخینده اۆزوندن بۆیوک ایزلر قۇیا بیلدی.

کاسسی طایفالاری نین آنا دۆلو، قافقاز و خصوصاً آذربایجانین ان اصیل یئرلی طایفالاریندان اولدوغونو علم عالمینه ثابت ائدن دیرلی فاکتلاردان، تۇرپاقلاریمیزدا بو گۆنه دک قالان تۇپونیملر دیر. بو طایفالارین آدی ایله باغلی تۇپونیملر خصوصیه مهاجرتلردن قاباکی دؤورلره عاید اولانلاری، اۇنلارین محض بو یئرلردن دنیانین مختلف بۆلگه لرینه کۆچمک مسئله سینده شبهه یثری قۇیمور، یعنی کاسسی طایفالاری آذربایجان تۇرپاقلاریندا اۆز موقعلرینی حفظ ائدەرک دنیانین بیر چۆخ یئرلرینه کۆچ ائدیپ و اۇ یئرلرده پارلاق مدنیتلر قۇزموشلار. کاسسی طایفالاری نین ائتتیک آدی کاسسی، کاششو کیسی، کوسسی کیمی سسلندییینه گۆره، بو نوع تلفظلرین هر بیرسی کئچمیشده و بو گۆنده اۆزمو گۆلو حوزه سی تۇپونیملرینده اۆز عکسینی تاپمیشدیر. بو گۆن بئله اۆزمو گۆلونون باتی طرفیندن انزل ماحالیندا کاسب (کاس+ ائب- کاس+ ائو) کندی نین آدی، نازلی چایی ماحالیندا «کوسا»، تۆرکمان ماحالیندا «کوساباد»، مرگور کندیستانیندا «کاسیان- کیسیان» تۇپونیملرینده کاس ائتتیک آدین اۆز عکسینی تاپماسیندا هئج شبهه یثری قالمیر.

تاریخدن اۇیرندییمیزه اساساً کاسسی لرین ایلك کۆچو آذربایجان دان آوروپایا دؤغرو میلاددان ۱۵۰۰ ایل اول باشلانیب. عینی حالدا کاسسی لرین تۆروکی لرله بیرلیکده ده مهاجرتلری اولموشدور. اۇنلار آروف دنیزی اطرافیندا، یونان، ایتالیا، اسپانیا، ایسکاندیناوی تۇرپاقلاریندا و بریتانیا آدالاریندا حۆکومتلر قۇزموش و مدنیتلر مئیدانا گتیرمیشلر (بو باره ده سؤنراکی مقاله ده معلومات وئرله جکدیر) لاکین همین طایفالارین

آدى گئىدىب مسكونلاشديغى يىنى تۇرپاقلاردان (كاسسى) كىمى يۇخ بلكه ساك، ساق، ساكا، ساقا و تورساكا (انتروسك) كىمى سسلنيردى و بۇ دا كاس ائتنيك آدين مئتاتزايا اونگراميش شكليندان باشقا بير شتى دئيبيلدير (مئتاتزاي، تۆرك ديللرينه مخصوص اولان بير فونئتيك قايدادير. او قايدانين موجبينجه آدلار سۇندان اوله اونور، مثلاً: كاس- اولور ساك، ماق اولور قام و س).

اوروپايا كۇچموش و ساكا آدى ايله تانينميش طايفالارين بعضى بۇلوملرى ميلادا ينددى يۆز ايل قالميش اون آسيايا و او جمله دن اوژ آنا يورۇدلارى اولان آذربايجانا قايتيديلار و بۇ تۇرپاقلاردا ائتنيك تركيبين گۆجلنمه سينه سبب اولدولار. بۇ گۆن آنا دولو، قاققاز، آذربايجان و ايرانين مختلف يئرلرينده (ساك) تركيبلى و اونون ذيبشيك فونئتيك فۇرمالاريندان اولان تۇپونيملر، آنتروپونيملر، هيدرونيم و اويكو تۇپونيملر ساك ائتنوسلارينين او يئرلرده اولان ايز و نيشانه لرينه دلالت ائدير. بيز هله ليك يالنيز گۆننى آذربايجاندا، او جمله دن اورمو گؤل و حوزه سينده تانينميش (كاس) و (ساك) آديله باغلى تۇپونيملره و اونون نولرينه اشاره ائتمك ايسته ييريك.

كاس سۆزو فونئتيك حادئه ائرينده خاس، خاز، آس، از شكل لرينه ائله جه ده (ساك) سۆزو ساق، شاك، شك، زاك شكل لرينه تبديل اولاييلر. بۇ سۆزلره ار- ار (انسان، كيشى) آتلاميندا اولان كلمه نى آرتيراندا شاك+ ار يا (ار+ شاك)، شك+ ار يا (ارشك)، ساك+ ار كاس+ ار، خاز+ ار (خازر- خزر)، (آز+ ار (آزر)، زاك+ ار (زاكار) و س. عمله گلر. ايندى آذربايجانين هر بير گۆشه سينده بئله جغرافى آدلارا راست گللك اولور. اولده آذربايجانين اوژ آديندان باشلايق؛ بۇ ائتنيك آدين (آز) فۇرماسينا بير (ار) آرتيرساق (آزر) سۆزو عمله گلر. تۆرك ديللرينده (بى، بوى، باى) ائل، اولوس معنا سيندا و (قان، غان، جان، گان) مكان بيلديرن شكيلچى لرين اويغون اولانينى (آز) سۆزونه آرتيرساق (آز+ ار+ بى+ جان) (آزربايجان) تۇپونيمي تشكيل اولونار.

آذربايجان تاريخينده و جغرافياسيندا چوخ اهميتلى سايلان (خازر- خزر). ائتنو تۇپونيمي و هيدرونيمي دئمك (آزر) سۆزونون باشقا فونئتيك شكلى دير. آذربايجانين بعضى بۇلگه لرينده بۇ (خزر) سۆزو فونئتيك ذيبشيك لييه معروض قالاراق (هادر، هؤدر، هندر) كىمى ده اوژ عكسينى تاپماقادير. مثال اوچون سالماسدا خزرلردن قالما «هؤدر» قالاسى و ماكودا هندرانلى تۇپونيملردن دانيشماق اولار. اورمو شهرينين گۆن چيخان طرفيندن (خازاران- خزران) آدى محلّه و دروازا واردير. بۇ محلّه ده خزرلر اوتورارميشلار.

اۆرمو گۆلونون شرق- گۆنئی طرفینده (هئدر آباد) بندری، اۆرمونون جنوب شرقی طرفینده (هئدرلی کندی و هئدرلی داغی) واردیر. پهلووی رژیمینین شؤونیستی سیاستلرینه گۆره اۆ زمان بۆتون بو هئدر، هؤدر جغرافی آدلاری (حیدر) شکلینه چئوریلیمیش و رسمی سنلرده ده ائلهجه قید اولونموشدور.

اورمو گۆلو اطرافیندا اشاره ائله دییمیز قازانچی (کاسانچی)، کاسیان، ساکان، کیسیان، کوساکندی، کوساوا تۆپونملرینده (کاس) ائتینیک آد اۆز عکسینی تاپماقدادیر. سالماس لا خوی آراسیندا شکر یازی (ساکاریازی) و خوی اطرافیندا شکر بولاغی (ساکر بولاغی) دا ساک سۆزونو منعکس ائدیر.

حتی شخصی آدلاریندا (قادین یا اثرکک) اول شکر، زاگر، ساکار، ساخار، زاخار سۆزلریندن هله ده استفاده اولونور.

عثمانلی اوردوسوندا وقتيله چوخ گۆجلو فیزیکیال قدرته مالیک اولان سوکمن لر قوشون ایچریسینده مخصوص بیر قوه ساییلیردیلار. بونلار بیر زمان آوروپایا کۆچموش کاسسی لرین یئنی دن قاییتیمیش ساکالاردان بیر بۆلوم ایدیلر. بونلاردان بیر بۆلوک صفوی دؤورونده آذربایجانا گلیمیش و خوی منطقه سینده ساکین اولموشلار. ایندی ده اولارین ساکین اولدوغو یئر «سوکمن آباد» آدلانیر.

بورادا آذربایجاندان بیر آز اوزاقدا یاشایان لاکین اونونلا سیخ باغلی و ایکی ائلین بیرلشمیشی اولان (کاس+ کای) (کاسکای یا قاشقای) ائلی نین آدی چوخ افتخارلا قید اولونمالی دیر.

تاریخی سنلره اساساً (کاس) طایفالاری نین باشچیسى یا ائل بیینه «یانزی» آد وئرلیردی. بو یانزی لرین حاکمیتی آلتیندا یاشایان تۆرکلره «یانزی+ار» یا «یانزی+ائل» دئییلیردی. زمان سۆره جینده بو سۆز فؤنئتیکی دیشیکلیک اۆزوندن «انزر- انزل» اولدن و اورتادان «ی» حرفی دۆشمکله) شکلینه گلیمیشدیر. بو گۆن اۆرمو گۆلونون باتی طرفینده انزل ماحالی، وان گۆلو اطرافیندا (انزل- انزر) طایفالاری و خزر دنیزی نین گۆنئی سینده انزلی شهری دورور. بو شهرین کاس لار مسکنی اولدوغونا داها بیر دلیل بودور کی، انزلی شهری نین بیر حیصه سی نین آدی «قازیان» دیر و بو قازیان تۆپونیمی چوخ گۆجلو احتماللارا گۆره «کاسیان» و کاسی ائتینیک آدلا باغلی دیر.

اورمو گۆلو حؤوزه سیندن آرجا اوزاقلایب خزر حوزه سینده یئتیشدیکده کاسپی کاسپیان هیدرونیم، تۆپونیم و ائتنونیملرینه راست گلیریک. بو آدلارین دا «کاس» و «پی، بی» سۆزلریندن و «آن» شکلیچی سیندن تشکیل اولدوغو آیدین دیر. «پی- بی»

بوی و طایفا بیلدیرن سۆز، «آن» ایسه جمع شکلیچیسیدیر. کاسپی ائتتونیم و تۆپونیمی کاسپی یا خزر دنیزینین دۆرد دۆوره اراضی لرینده بو گۆن ده اۆز وارلیغینی ساخلاماقدادیر.

بونو دا دئمەلی بیک کی، تۆرک تاریخینده اؤغوز ائللی صحنه یه چیخانندان سؤنرا کاسلار و ساکلار دیش اؤغوز ادی ایله تانیندیلا. آنجاق دئمک اولار کی، تۆرکلرین تاریخینده باشلاندىغی گۆندن بری کاسلار و ساکلار قدر دنیانین بیر چوخ جغرافی منطقه لرینه کۆچوب، اۆز مدنیت لری اساسیندا اؤ یئرلرده ایمپیریالار و مدنیت لر قوران طایفا و اولوس اولمامیشدیر. مقاله نین ایکینجی بۆلومونده ساکا ائللی نین دنیا دا یاراتدیغی مدنیت لر حاقیندا معلومات و ثریله جکدیر.

قایناقلار:

۱. ی. ب. یوسفوف. قدیم شرق تاریخی - باکی اونیورسیتە تی نشریاتی ۱۹۹۳
۲. غیاث الدین غیب اوللائیف. آذربایجانلی لارین ائتتیک تاریخینه دایر - باکی - علم نشریاتی.
۳. غیاث الدین غیب اوللائیف. آذربایجان تۆرکلری نین تشکولو تاریخیندن، باکی ۱۹۹۴.
۴. اۆز تحقیقی یادداشتلاریم و مقاله لریم.

***

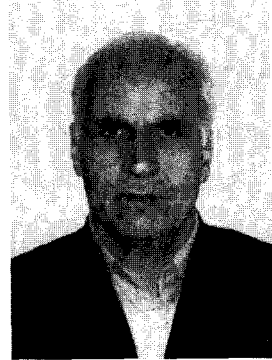
بو مقاله ده ادی کئچن طایفالارین تۆرک و یا پروتو تۆرک اولمالارینا دایر تاریخی مدرکلرین یثرینی جزئیاتیلە یازماق لازیم دیر.

بو گۆنکو آذربایجان تۆرکلری (اؤغوز - قئیچاق، اویغور ائللریندن) تشکیل اولموش، قئیچاقلار خزرین شمالیندان ۱۰-۹ جو عصرده و اؤغوزلار ۱۱- جی عصرده خزرین جنوبوندا و اویغورلار مغوللارلا برابر ۱۳- جو عصرده تۆرکستاندا گلمیش (تاریخی مدرکلره گۆره). ج- ه.

تیلیم خان، شعریمیزین چوخ فؤرمالاری نین نمایندهسی

ح. م. گۆنئیلی

حرمتلی تدقیقاتچی لار، شاعرلر و سؤز استادلاری شعریمیزین مختلف فؤرمالاری ایله تانیشدیلار و یاخشی بیلیرلر کی، بیزیم دیلیمیزده شعر فؤرمالاری باشقا خالقلارا گۆره داها دا چوخدور. بونون دا نئچه سببی واردیر؛ اؤ جمله دن:

۱- چین، هند، اسپانیول و اینگیلیسین دیللیرینی کئچندن سؤنرا، تۆرک دیللیرینی دانیشانلاری نین سای، دنیانین قالان باشقا دیللیرینی هامیسیندان چوخدور. طبیعی دیرکی، دانیشانی و نفوس سایبی چوخ اولدوقدا، شاعر و سؤز استادی، ائله جه ده اؤنلرین یاراتدیقلاری شعر سبکلیری و نوعلری ده چوخ اولاجاقدیر.

۲- دیلین جغرافیایی محیطی گئنیش اولموش، باشقا سؤزله دئسک، دیلین دانیشانلاری و وارثلری دؤغو آسیادان قوزئی آوروپایا قدر، بیر ساحه ده یاشادیقلاری و اؤنلرین همین منطقه لرده حکم سؤرن مختلف اقلیمی و طبیعی شرایطدن فایدالاندیقلاری، ایلهام آلدیقلاری نین اؤنلرین، ائله جه ده قونشولاری اؤلان ملت لری نین تاثیرینده، یاراتدیقلاری شعرلری ده هم صنعت و فؤرما، هم ده ایچ و محتوا باخیمیندان داها دا چئشیتلی اولایلر.

۳- اؤز لیکله ده بیزیم بؤلگولرده یعنی ایران، عراق، آذربایجان و تۆرکیه ده یاشامیش و یاشاماقتا اولان شاعرلر تۆرک دیللیرینده ایشلک اولان شعر قالیبلری و بیچیملری ایله تانیش اولاراق، کئچمیشده بیزده اولموش، لاکین ایندی آرتیق عرب و فارس دیللی خالقلرده ایشلنن عروض شعری اولچولری، فؤرمالاری ایله تانیش اولدوقلاری نین سببینه، اؤنلردان دا فایدالانایلیر، نتیجه ده یاراتدیقلاری ادبی اثرلر هم فؤرما، بیچیم و باشقا صنعت اینجه لیکلری باخیمیندان اولدوقجا چئشیتلی اولایلیرلر؛ بئله کی بیزیم دیلیمیزده یازیلیمیش شعر اولچولری، فؤرمالاری، نوعلری دقتله سیرالانیب، هر بیرینه فؤرما، بیچیم، نوع، محتوا باخیمیندان بیر آد وئرلیب، اؤنا بیر آچیقلاما یازیلارسا، ادبیاتیمیزین نه قدر زنگین، گؤزل و چئشیتلی اولدوغونو داها آرتیق گؤستریمک اولار.

سۆز یوخ کی، بو گۆنه قدر تانديغیمیز شاعرلرین هئج بیرسی بو فۇرمالار و شعر نوعلری نین هامیسنی احاطه ائده بیلمه میس، هامیسندا طبعینی ستینا یا بیلمه میس، بلکه هامیسنی حتی تانییا دا بیلمه میشلر.

بعضی شاعرلر، او جمله دن قاراداغلی حکیم سیدابوالقاسم نباتی، تیکمه داشلی خسته قاسم و آیری لاری شعریمیزین چۆخلو فۇرمالاری و بیچیملرینده او جمله دن، قوشما، گرایلی، گۆزللمه، بایاتی، رباعی، مخمس، مسدس، مستزاد، دیوانی، اوستادنامه، قیفیل بند، حربه- زوربا، دئییشمه، باغلاما، وجودنامه، تجنیس، جیغالی تجنیس، هم ده عروض شعریمیزین چئشیتلی بیچیملرینده یازیب یاراتمیش، موضوع باخیمیندان دا، اویود، تنقید، طنز، مدیحه، مرثیه، حماسه، سیاسی، اخلاقی، ائل و وطن عشقینده، لیریکا و سایره ساحه لرینده چۆخلو اثرلر یاراتمیشدی لارسا، بو گۆنه قدر اؤخودوغوم، اویرندییم و آراشیدیردیغیم شاعرلرین هئج بیرسی تیلیم خان قدر، هم اولچو، اسلوب و فۇرما باخیمیندان، هم ده قونو باخیمیندان رنگارنگ و چئشیتلی شعرلر یازابیلمه- میشدیلر. باشقا سۆزله دئسک، تیلیم خان شعریمیزین لاپ چۆخ فۇرمالاری و موضوعلاریندا طبعینی ستینامیش، یازیب- یاراتمیش شاعرلرین بیری، بلکه ده بیرینجیسی دیر. بو اذعانلی اثبات ائتمک اؤچون تیلیم خانین، شعر بیچیملریمیزین تکجه بیر قولو ساییلان قوشما فۇرماسی نین جۆر به جۆر یۇنلرینده قوشدوغو، مختلف قونولاری ایچینه آلان شعرلریندن اؤرنکلر گؤسترمه یه قناعت ائدیریک. گؤستره جه ییمیز نمونه لرده گۆره جه یینیز کیمی، اؤ، تکجه قوشما وزنینده، هم فۇرما و بیچیم باخیمیندان فرقلی اولان، هم ده موضوع باخیمیندان رنگارنگ گؤرون نه قدر اثرلر یاراتمیشدیر.

شاعرین، مذهبی بیر قوشماسیندا بئله اؤخویوروق:

منع ائدیباطلی، حاقتی بویوران

حلالی حرامدان سئچیب- آیران

بتلری سیندیریب منبر قاییران

قدم باسسان مصلایه محمد

اؤنون مذهبی- جناس قوشمالاری نین بیری بو مصراعلارلا باشلانیر:

سیدالمرسلین، نبی اسی

بی معلم البت قاری سن، قاری

امر اولدو عنکبوت تارینی چکدی

مزین ائیلهدین قاری سن، قاری^۱

ایندی شاعرین بیر معماً قوشماسی نین ایکی بندینی بیرلیکده اوخویوروق:

خلافت ملکونون شاهنشاهی نین

اوچ یوز آلتیمیش آلتی دیدهبانی وار^۲

اون ایکی سلطانی، اللی ایکی خانی^۳

دورد نفر خوش طرب پاسبانی وار^۴

بیر گولشنده گوردوم بئش قونجه تر^۵

اون ایکی یاسمن، اون دورد صنوبر^۶،

بئش سرچشمه گوردوم، بیر حوض - کوثر^۷

یوز ایگیرمی دورد مین قرآن خوانی وار^۸

تیلیم خانین همین موضوع، فورما و وزنده قوشدوغو بیر مستزاد شعرینی ایلیک

بندینی تقدیم ائدیریک:

مظهر - خداسن، ساقی - کوثر

کیم اولار سنین تک سلطان و سرور

ای صاحب هنرا

هنرین افضلدیر هر ذی حیاتدان

اولماز سنین کیمی شاه - مظهر

سید - اطهر

تیلیم خانین مذهبی قوشمالاریندان علاوه «۲۹ حروف» عنوانلی ۲۹ پارچا

مذهبی شعره ده واردیر کی، فورما باخیمیندان اوزونه مخصوصدولار، یعنی تیلیم -

خاندان باشقا هئج بیر شاعرین بو فورمادا شعر گورمه میسک؛ آنجاق بو قونو دا یالیز

قوشمادان دانیشماغا سوز وئر دیبیمیزه گوره، باشقا موضوعلارا کئچمکدن واز کئچیریک.

۱- غاری، ماغاراتی (جناس دوز گل سین، دئییه، «قاری» ایشلمیش).

۲- ایلین گولری نین سای.

۳- ایله اون ایکی آی و اللی ایکی هفته

۴- ایلین دورد فصلی

۵- منظور «آل - عبا» دیر، یعنی حضرت محمد (ص) حضرت علی، حضرت فاطمه، امام حسن و امام حسین (ع) حضرت لری.

۶- ۱۲ امام، ۱۴ معصوم.

۷- اولوالعزم پیغمبر، بیر ده حضرت فاطمه (س)

۸- ۱۲۴ مین پیغمبردن سوز گئدیر.

تیلیم خانین قۇشما بیجیملرینده یازدیغی اؤیودله دولو شعرلری ده آز دئییل.

آدم اوغلو هاوالانما هاوايا

بیله - بیله ائننده دیر تماشا

حکم اولدو اللهدان: قاییت بورادان

شجر آتا^۱ میننده دیر تماشا

جامعه ده لاقیدلیک، حرمتسیزلیک، قزیل ایله قیزیلا فرق قۇیماماق و چۇخلو

یارامازلیقلاری گۆرن شاعر، بیله دینمز، سؤیله مز قالابیلیمیر، قۇشمالاریندا، اولدوقجا

یارامازلیقلاری تنقید آتشینه توتور:

آی آغالار بو درد منی اؤلدورور

یاخشى لىق ائيله يه^۲ بیلن اولمویا

زحمت چکەى بی وفا یار یولوندا

بیر یول دا اؤزویه^۳ گۆلن اولمویا

حکیم تیلیم خانین بۆتون شعرلرینده، اؤزلیکلکه ده قۇشمالاریندا چۇخلو حکمتله

دولو شعرلر گۆزه چارپماقدادیر:

منی منع ائيله مه ظالم - گمراه

قارغا بۇلبول اولماز، بۇلبول باز اولماز.

اوت کۆک اوسته بیتر، اصلینی ایستر

قارا پالاس یوماغینان بوز اولماز

«اولماز» ردیفلی آیری بیر شعرینده:

گنرگ - بیابانی میش ائيله مزلر

اگرچه سؤد وئرسه، یاغی - یاغ اولماز

هر الوان چیچکله لاله دنمزلر

رنگی احمر اولسا، داغی داغ اولماز

ناکام بیر عشق ایله حیات سۆرموش شاعرین لیریکاسیندا داها چۇخ اینجه لیکلره راست

کلمک اؤلور. عمومیتله دنمک اولار کی، تیلیم خان محبت شاعری دیر و محبت

شعرلرینده داها آرتیق موقق گۆرونمکده دیر:

۱ - آغاچ آتا، آغاچدان قاییریلیمیش آتا، تابوتا.

۲ - ائله یه سن، ائده سن (یئرلی لهجه ده دیر).

۳ - اؤزونه.

قصر اوستوندن نظر ساليب باخاندا   گويا كي شفقندن شمس و ماه باخار
 برقعسين آتاندا، بولبول - شيدا   قونچا لبلرينه چكر آه، باخار
 هابئله اونون "دوشوبدور" رديفلى بير شعرينده اوخويوروق:
 قاشلارين كعبهدير محراب - ديله   لبلرين اوخشاتديم من سلسبيله
 ممه ليرين نارا، جمالين گوله   ديشلرين گوهردير، كانه دوشوبدور.
 شاعرين ليريك قوشمالاريندا حسرت ده خصوصى يئر توتور:
 خرامان قدينه نظر سالاندا
 طاقتيم يوخ، اوريمدن قان گندر
 هر ايگيت كي ستوديجيني آلماسين
 بو دنيادان دردى بي درمان گندر
 تيليم خانين قوشمالاريندا نقطه سيز^۱ جناس شعرلرله ده قارشىلاشيريقي. اورنگ
 اولراق:

ملول اولما دلدار، درده ام^۲، دئ، گول!
 كودكه وئر ممه، درده، امدى، گول!
 حسوده گرم اولما، درده ام دگول^۳
 حسودا كم مهر و سرد آرا^۴ گرگ.
 اونون ليريك قوشمالاريندا جناس شعرلر داهادا گوزل و اورك اوخشايلاندير:
 صفحه وجهينده سبع المثنانى^۵ -
 اوخويوب يئتميشم آ - ياسينه^۶ من
 باده وصليندن كاميم آلميشام
 بيللم حسرت اوللام آي ايسينه^۷ من

.....
 پروانه تك ياخما آ - ياغا منى   قولونام، عفو ائيله آي آغا، منى
 زفلرين تك ياخما آياغا منى   قوى وطن ائيله ييم آي اوسينه من

۱- عرب قرافيكالى اليفياميزلا يازيلاندا، نقطه سيز حرفلرله يازيلان.

۲- درده يم، قاپيدايام، اوزاقدا دئييلم.

۳- درده درمان دئييل، (باخيل آدام ايله آرتيق صميمى اولما، او، سنيدين دردينه درمان اتده بيلمز).

۴- آراسى سويوق، آرتيق صميمى اولماماق.

۵- ايكي دؤنه نازل اولان يئددى آيه (منظور قرآنين ايلك سوره سى فاتحه الكتا بدير).

۶- قرآن دا ياسين سوره سى.

۷- قوخونا، عطرينه.

باشقا بىر جناس - لىرىك قوشماسىندا، بىلە تىرم اندىر:
 ايگى گروه بىر - بىرىلە بحث اندر
 رقىبى شاهمارلار صنم، آغلاسىن^۱
 شادلىق بازارىنا گذر ائتمه سين
 روادىر گوزلى سسه نم^۲ آغلاسىن

يا دولدورمام جامى، يا نيمه قويمام
 چينه يه خام كرپىچ، يا نيمه قويمام
 رقىب لقمان اولسا، يانيمه قويمام

ائىگىن درديمه سن ام، آغلاسىن.

تيليم خان ائله استاد شاعر اولوبدوركى، نئچه صنعتى، نئچه هنرى بىر شعرينده
 اوست - اوسته سالايلىبدير. مثلاً اؤ، بعضاً جىغالى تجنىس شعرلرني «دوداق ديمز»
 فۇرمادا دا قوشوبدور؛ آشاغىداكى شعر پارچاسى بو اذعانى ثبوت ائدن اؤرنكدير:
 سنين درد - ديلين سينه ده قالدى اوخلارين سانجىلدى، سينه ده قالدى
 عاشيق سينه ده قالدى نارلار سينه ده قالدى
 تۆلك ترلان شكارى - كهلىك سينه^۳ ده قالدى
 حيه^۴ تك ساچلارين سينه ده قالدى حاضر اول كى، ناگه سنى آغلادا^۵

شاعر، قوشما شعرى نين بىر يۇنو اولان جىغالى تجنىس شعرلرني ده نئچه
 فۇرمادا يازيبدير. دئمك اؤ، بعضاً باشقا شاعرلر كيمي هر دورد مصراعلىق قوشمانين
 آراسينا همان قوشمايله قافيه لئن بىر جناس باياتى سالماقلا اؤنو جىغالى تجنىس
 شعرينه چئويرير، بعضاً ده همان قوشمايله قافيه لئن بىر اوچ بيتلىك، يئددى هجالى
 شعر پارچاسى يئرلشديرمكله، جىغالى تجنىس شعرينده بىر يئنى ليك ده گتيريبدير. بىز
 بورادا بو شعر نمونه لرى نين هر بىرىندن بىر اؤرنك گؤستيريрик. اولجه قوشمانين آراسينا
 باياتى سالىنميش جىغالى تجنىسلردن بىر اؤرنك:

چۆنكى منە، سن آئينه دلسن
 آرايش - جمال، صنم ائيله سن!

۱- آغلاسىن، زهرلندىرسين.

۲- ياش، گوز ياشى.

۳- داغين سينه سينده، داغين دوشوندم.

۴- ايلن.

۵- آغىلادا، زهرله يه.

عاشق، صنم ایله، سن

چو خودور سنه ویل آسن^۱

من هامیدان یانغینام

انصافسا، نم ائيله سن^۲

البتہ کی بو درد منی اولدورمز

نبضیمی گر توتسان سن، ام ائيله سن.

ایندی قوشما آراسیندا آلتی مصراعلیق، یئدی هجالی شعرله جیغالی تجنیس

ائیلن بیر قوشماسیندان نمونه:

بیر جمال گورمگه وئریر جانینی

پروانه یه آتش نه شیرین قالدی^۱

عاشیق نه شیرین قالدی؟

حشرین - نشیرین قالدی

دنیا یسه گلن گئدر

تلخ، نه شیرین قالدی

نه تولکو کامه یئتدی

عمرو نه شیرین قالدی

عشق هرکیمه مستولی دیر، بئله دیر

بیستوندا نه فرهاد، نه شیرین قالدی.

تیلیم خان شعرى اولدوقجا خلق شعرى دیر. ائله بو گونه کیمی تیلیم خانى

یاشادان رمز ده بودور. اونون شعرى خلقى اولماسایدی، خلق طرفیندن منیمسه نیب

ساخلا نمازدی. بو نچه بیته دقت یئتیرمکله گورون نه قدر ساده دیلده و خلق دپلینده

گوزل سوزلر یارادا بیلیر:

دئدیم: خوب یاراشیر خد و خال سنه

دئدی: سؤیله گوروم آخی سنه نه؟

دئدیم: لب زکاتی یئتیشر منه

دئدی: عجب دلی - دیوانه دیر بوا

دئدیم: سنین عشقین جانیمدا قالدی

۱- سنه مایل اولان، سنه میل ائلهین.

۲- انصاف اندیب سو چيله و یانغینیمی سوندور سن!

۳- غالدی، ذوب اولما یتری دیر، غاردی، سیغینمالی یتردیر.

دئدى: سىرائتديين چوخ خوش خيالىدى

دئديم: من تىلىم، گۈيلومو آلدى

دئدى: من دئديم بس بىگانهدير بوا

تىلىم خان قوشماسيندا دئيشمه لر و سوال - جوابلار دا واردير. بيز اۋنون بىر

سوال - جاوابى ايله سۆزوموزه سۇن قۇيوروق.

گل آى عاشق سندن خبر آلاييم

كىم ايدى ابر اۋسته مكان ائيلهدى؟

نه يئرده جانسىزى گتيردى جانا

دائيشديردى، نئجه ديوان ائيلهدى؟

جواب:

گل آى عاشق، سنه جواب سۇيله ييم

ابر اۋستونده على مكان ائيلهدى

بىر قورو آغاجى گتيردى جانا

دائيشديردى، اونا ديوان ائيلهدى.

گۆردويونوز كىمى شاعر تىلىم خان شعريمىزىن يالنىز بىر قولو اۋلان قوشمانى اۋز

استادلىغى ايله اۋنلار جا قاليبه ساليب، هر بىرىنده مختلف موضوعلار، فكرلر و مقصدلر

دائيشيان اثرلر ياراديبدير.

ياشاتماق سئومگين لازيم شرطى... .

دكتور حسن- م جعفرزاده

تھراندا طلبه اولدوغوم زمان ياخيندان وارليق درگيسى و درگى نين صدرى دكتور هيئت محضرينه شرفياب اولوب، وارليق مکتبىنده اوزل بير طلبه كيمى آدمى قيد ائتديره بيلمىشديم. بو مکتبده يالنيز آذربايجانيميز يوخ بلکه علم دنياسى نين فخرى و داهى شخصيتى و اونون جراحلىق و تورکولوژى ده ممتاز يئرى و رتبهسى ايله ضيالى و آيدين لاريميز ايچينده تانىش ايديم اما او گونلرده بير گون آنا و قارداش - باجيما باش وورماق اوچون تهراندان تبريز هوا ليمانينا اوچودوم. طياره ميدانيندان ائشيشه چيخيب جاده دن شهر ايچينه و اوردان دا اوز شهر يموزه گئتمك اوچون ماشين آختار يرديم. قيشين سويوق گونلرى ايدى. تبريز شاختاسى ايله ياناشى سازاق اللريمى و صوراتي مى كسيردى. نچه دقيقه اورادا دا يانديغيم اوچون ائله سويوق لاپ گير يخدير ميشدى كى، بير آن بير اسكى پيكان ماشيني اؤنومده دا ياندى. سؤروچوسو شيشه سيني آشاغى چكيب، منى ماشينينا چاغيردى. ماشين سؤروچوسو دقتيمى آلدى. او، ليسه زمانى اؤيرتمنيم اولموشدو. دئييرلر: "كور الله دان نه ايستر ايكي ايشيqli گؤز". منه ده يئنى مدل ساھمان ايستى سوبالى ماشين ساھلاماسا دا، ائله او اسكى مدل پيكان ماشيني، تانىش سؤروچو ايله لاپ سئوينديريجى ايدى، تئز كئچيب اؤتوردوم. سؤروچو، يا ياخشيسيني دئسم اؤيرتمنيميز ايله سلام و خوش - بئش انديب، ماشيني يولا سالدى. اوردان گليب تبريزين قاتار ايستاسيونو اولان ميدانينا چاتديق. اؤيرتمنيم قاتار ايستاسيونوندان ار - آرواد اولان ايكي باشقا مسافر ده گؤتوردو. داهبا بير يوللوق يولا دؤشدوك. اؤيرتمنيم ماشيندا اؤتوردوغوموزدان منى دانيشيغا توتدو. منيم جانيم قئزيشماسايدى دا، اونون انگى ياخشى قئزيشميش ايدى، ائله بير ديل ياغدير يردى. هردن ماشينين دنده سيني دئيشنده سؤزون قئريب سؤنرا يئنه ده داوام وئيردى. بير آز كئچميش كيشى مسافر بير آن سؤروچونون سؤزونه كئچيب بير - ايكي سوال

سۆرۈشۈدۈ. اۋتون سۈالیندان توفارقاندا تانیشلاری نین ختم مجلسینه گئتمکلیرنی باشا دۈشۈدۈم. اۋیرتمنیمیز مسافرین جوابینی وئریب، اولکی دانیشیغینا داوام وئردی. منیم ده یاواش - یاواش جانیم قیزیشدی و عملی - عاغیللی اۋیرتمنیمله دانیشیغا گیردیم. سۆز تۆرک ادبیاتیندان گئدیردی. من تۆرک ادبیاتی نین هوسلیسی ایدیم و اۋیرتمنیمیز ده ان آزی فارس ادبیاتی اۋیرتمنی ایدی. ائله بو اۋرتاق مارق و هوس یعنی هر ایکیمیزین ادبیات هوسلیسی اۋلدوغوموز کفایت اندیردی کی، اۋ سۈیۈق هوادا ایستی - ایستی و شیرین - شیرین، سیجاق و شیرین ادبیاتدان سۆز گئتسین و ائله جه ده تۆرکجه ادبیاتدان سۆز گئتمک کفایت اندرکی سۆز اۋرتاسیندا جواد هیئت و اۋتون وارلیغیندان و ائله جه ده تۆرک ادبیاتیندان سۆز گئتسین.

بیز دانیشیردیق؛ اما اۋ ایکی مسافریمیز، یا یاخشی دئسم اۋ ار - ارواد مسافر ساکت اۋتورموش، غریبلیک حسن اندیردیلر. اما بیر آن کیشی مسافریمیز سۈیۈکندییی صندلیندن دیکلشیب سۆزلره دقت ایله قولاق آسماغی منیم دقتیمی چکدی. نچه دقیقه دن سۈنرا کیشی مسافریمیز بیزدن عذر دیله ییب، سۆزه قاریشماغا ایذن ایسته دی. بیز ده تعارف اندیب اۋنو دینله مه یه حاضر اۋلدوق.

کیشی: "من ادبیات، درگی و بئلنچی سۆزلردن باشیم چیخمیر. اما سیزین دانیشدیغینیز اۋ دکتور جواد هیئتی من یاخشی تانیرام. اۋ دکتور هیئت ائله منیم بو خانیمیمدا جراحیلیق عملیاتی آپارمیشدی. اون - اون بئش ایل بوندان اول، والله من فهله بیر بابا ایدیم؛ البته ایندی ده فهله یم. اۋ زمان بو اروادیمی تهرانا حکیم لره گۈتورموشدوم. سۆزون قیناسی خانیمیم عملیات آلتینا آپریلمالی ایدی. والله منیم ده عملیات اۋچون هئچ پارام یوخ ایدی. اۋ زمان بو حکیم خانیمیمدا موفته جراحیلیق عملیاتی آپاردی و عملیات پاراسی بیر یانا، تبریزه دۈنمک اۋچون ده منیم جیبیمه پارا قویدو..." "من اۋ کیشی یه نۆکرم".

کیشی نین سۆزو تامام اۋلدو. یاواش - یاواش مقصده چاتدیق. من خالقینی یاشادیب، خالق ایله یاشایان بختیار انسانی گۆردوم.

لیریك فولكلور ژانرلاری نین تبلیغی و تدقیقی "وارلیق" ژورنالیندا

○مریم صبری

آذربایجان ملی علملر آکادئمیاسی فولکلور انیستیتونون دیسرتانتی

"وارلیق" درگی سینده فلکلورون لیریك ژانرلارینا عاید چوخلو مقاله درج ائدیلمیشدیر. بئله کی، فولکلورون بو ژانرلارینا دایر درگی نین امکداشلاری نین مقاله-سینده هم توپلایجیلیق، هم ده تدقیقات خاراکتری ایشلره راست گلمک ممکندور. ایستهردیک کی، اونجه درگی ده داها چوخ نشر ائدیلمیش بایاتیلاردان دانیشاق.

بایاتی شفاهی خلق ادبیاتی نین ان گئنیش یایلمیش و دیرلی نمونه لریندن دیر. خالق ادبیاتی نین مهّم بیر حیصّه سینی تشکیل ائدن لیریك ژانردا بایاتی لار داها چوخ اؤستونلوک تشکیل ائدیر. بایاتی لار هامی طرفیندن سؤیله رک اؤخونان، آسان یاددا قالان بیر فولکلور ماتریالی کیمی هر زمان یارانیر و انکشاف ائدیر.

جواد هیئت بایاتی آدی نین هاردان گلدییینی ایضاح ائده رک بیلدیریرکی، بایاتی آدی اؤغوز قبیله لریندن اولان بیات آدیندان گلمیشدیر. بایاتی لار اولجه بیرسی طرفیندن سؤیله نیلمیشسه ده، سؤنرادان خلقین دیلینجه کئچهرک، دیلدن- دیله، ائلدن- ائله کئچمیش و زمان کئچدیکجه اؤنلارین مؤلفلری اوتودولاراق، خالقین مالی اؤلموشدور. لاکین بیر سیرا عاشقلاریمیز واردیرکی، بایاتی یاراتماقلا خصوصی مشغول اؤلموشلار (۱۵۷ و ۳).

بونو دا قید ائتمک لازمدیرکی، "بایاتی" اصطلاحی نین منشأینه دایر باشقا فکرلر ده موجوددور. مثلا ک. بسین اؤغلو بو باره ده بئله یازیر: "بایاتی اصطلاحی نین" بو نظم نوعونون موسیقی سینه وئرلمیش آد اؤلدوغو باره ده امین عابدین گلدیگی قناعت تامامیله دؤزگوندور، چؤنکی یوخاریدا قید ائتدییمیز کیمی، قدیم دؤورلرده و اورتا عصرلرده خالق یارادیجیلیغی نین پؤتیک ژانرلاری ایلك نؤوبه ده ماهنی متنلری کیمی باشا دؤشولوردو. بو معنادا ایسه "بایاتی" اصطلاحینی عرب منشألی "بیات" خرین زومومه ایله اؤخونان ماهنی "سؤزو ایله باغلاماق لازیم گلیر؛ بیر طایفانین اؤخودوغو ماهنی نین بؤتون آذربایجان تۆرکلری نین باشلیجا مثلودیاسینا چئوریلمه سینی احتمال ائتمک ممکن اولسا دا، بو فولکلور مثلودیاسی نین کلاسیک فارس موغاملارینا دا سیرایت ائتمه سینی ادعا ائتمک بو مسئله لره بلد اولان متخصص لر اؤچون قطعاً ایناندریجی گؤرونه بیلمز. هم ده "بیات- کۆرد"، "بیات- شیراز"، "بیات- اصفهان"،

"بايات- قاجار" كيمى موغام آدلارى نين دا بايات طايفاسى نين آدى ايله علاقه لنديريلمه- سى منطقى جهتدن اساسسىز اولماق دير. گوروندوبو كيمى، باياتى شعر فورماسى نين آدى نين تورك منشالى بايات طايفاسى نين آدى ايله علاقه لنديريلمه سى تصادفى سس بنزليپينه اساسلانان بير احتمال اولدوغو حالدا، بيرينجى نين بلاواسطه موسيقى ايله باغلى اولان عرب منشالى "بايات" سوزوندن يارانماسى فكرى چوخ سايلى و كوناكرت دئييل، موسيقى و تاريخى- مدنى فاكتلارا استناد ائدير. فارس ديلينده ده ايشلنن عرب منشالى "بايات" سوزونون اوچ معناسى واردير:

۱- گنجهنى هر هانسى باشقا بير يترده قالديقدا زوم- زومه ائديلن ماهنى؛

۲- گنجه وقتى دشمنه هجوم ائتمك؛

۳- گنجه دن سحره قاليب بير آز كهنه لميش قيدا (چورك و سايره):

"باياتى" اصطلاحى، سوزسوزكى، "بيات" سوزونون بيرينجى معناسى ايله باغلى دير و بو تورك ماهنى سينا فارس لار "بيات- تورك" دئيميشلر (۵۱- ۵۰ و ۵).

بيات- توركون مثلوديياسى حقينده ايسه م. معين بله يازير: "اولدوقجا مونوتون و ساده خلق طرفيندن چوخ خوشلانان بير مثلودييادير. اگر بيات- توركون تئخنيكاسينى شورون تئخنيكاسى حساب ائتمك، شورون و بيات- توركون ق اما فاصله لرى آراسيندا فرق اولماياق دير." (۶۱۶ و ۶)

"وارلىق" درگيسينده باياتى لار حقينده يازيلميش مقاله لر ايچريسينده ميرهدايت حصارى نين "آذربايجان فولكلوروندان نمونه لر" ادلى مقاله سى خصوصيله دقتى جلب ائدير. مؤلف آذربايجان فولكلورونو دنيا نين ان زنگين شفاهى خلق ادبياتى حساب ائدير. بورادا باياتى لارا خصوصى بير يتر آيريلير و بو شعر نوعونون قورولوشوندان توتموش، موضوع و موتيولرينه قدر گئنيش معلومات وئريلير. او، بيلديريركى، باياتى لارى قوشانلار تائينماميش شخص لردير.

باياتى لار تاريخ بويو، عصرلردن برى، مختلف انسانلار طرفيندن مختلف موضوعلار باره سينده دئييليب و او عصرلرده باش وئرن حاديشه لرين خبرينى بيزه چاتديرير. ياخود يانيقلى اوركلرين نيسگيل لرى و دويغولارينى، عاشق لارين، مظلوملارين اوږ- ك چيږپينتى لارينى و خلقيميزين باشينا گلن تاريخى حاديشه لرى اوږوندنه عكس ائتديرير (۶۷ و ۴).

قيد ائتديك كى، باياتى لار موضوعجا چوخ چئشيدلى ديرلر. محض بوناگوره ده ايستر توى، ايستر ده ياس مراسم لرينده ده باياتى لارين اوخونماسينا راست گلينير. بونو م.

حصاری ده خاطرلاداراق بیلدیریر کی، حتی بعضی یئرلرده یاس صاحبی اولان قادینلار یاس مجلسینه گلن هر بیر قادینا خطاب بیر مناسب بایاتینی آوازلا اوخومالی و او قوناق قادین بیر آیری مناسب بایاتی ایله اونا جواب وئرمه‌لی دیر. اوندان علاوه یاس صاحبی اولان قادینلار اولونو مناسب بایاتی لارلا اوخشایاراق مجلسده کی لری تاثیرلندیریب، آغلادارلار. مثلاً:

آت منی گؤتدو قاشدی،   سؤموکلی چاخناشدی.
خبر وئرن ائلیمه،   منزلیم اوزاقلاشدی.
یا

یوخ عزیزیم وای دردییم،   وای درمانیم، وای دردییم.
هامی اکدی، گؤل دردی،   من گؤل اکدییم، وای دردییم.

بیلدییمیز کیمی، بایاتی لارین ائله نوعلاری واردیرکی، اوردان جناس سؤزلردن استفاده ائدیلمیر. جناس قافیهلر واسیطه‌سیله یارانان بایاتی لاردا فکر داها ییغجام، معنا، داها تأثیرلی ایفاده ائدیلمیر. بایاتی لاردا جناس سؤزلردن استفاده ائدیلمه‌سی بو مقاله‌ده ده خاطرلادیلیمشدیر. مؤلف قید ائدییرکی، بایاتی لارین خصوصیتلریندن بیری اؤنلاردا "جناس" ادلی شعر صنعتیندن گئنیش استفاده ائدیلمه‌سی دیر. مثلاً:

عزیزیم سالیانا،   دارا زلفون، سال یانا.
نجهسن بیر آه چکیم   "کور" قورویا، سال یانا

بو بایاتی دا اوچ مصراعدا "سال یانا" سؤزو اوچ مختلف معنالار ایله تکرار اولونوموشدور. بیرینجی مصراعدا "سالیان" بیر شهر آدی دیر. ایکینجی مصراعدا "یانا سال" معناسی وئیریر. دوردونجو مصراعدا ایسه "سال" سؤزو "سال داش" (بیر روایتده قاییق) معناسیندادیر. (۴ و ۶۸).

فؤلکلورون دیگر ژانرلاری کیمی بایاتی لاردا دا تاریخین معین ایزلری اؤز عکسینی قورویوب ساخلامیشدیر. خصوصاً ده آیریلیق، خلقین چکدییی عذاب- اذیتلر بایاتی شکلینده دیلرده ازبر اولموشدور.

تاریخی حادیه‌لرین فؤلکلور ماتریاللاریندا نتیجه عکس اولوندوغونو ایزله‌ین بابک دانشور، بو حاقدا یازدیغی مقاله‌ده گؤستریرکی، خلق ادبیاتی تاریخی اؤیره‌نمک اؤچون زنگین معلومات وئیریر. مؤالیف، فؤلکلور نوعلری‌نین هر بیرینده بو ایزلری آراشدیرمیشدیر. مثلاً: عرب باسقینجی لاری آذربایجاندا توره‌تدیکلری تالانلار و تۆکدوکلری قانلار آشاغیداکی بایاتی دا عکس اولونموشدور:

عربلر، آی عربلر، آیغیندا جورابلار.

عربه یورد وئرمه یین، عرب یوردو خارابلار.

بو باياتی لار آز دا اولسا، ایندی ده ائل آراسیندا یاشاییر. ساواش لار، باسقین لار اؤز دؤغما یوردوندا دیدرگین دؤشن آذربایجانلی لارین غصه لری و دردلی باياتی لاردا چؤخ آیدین ایفاده اولونور (۷۸-۷۷ و ۱).

"وارلیق" دا لیریک ژانرین باشقا نوعلرینه یئر وئرلمیشدیر. بونلار آراسیندا باياتی- لاردان سؤنرا ماهنی لارین آدلارینی چکمک اولار. خالق ماهنی لاری هر زمان سئویلیب، هر زمان بؤیوک محبتله یادداشلاردا حک اولونوب قالمیشدیر. ماهنی لارلا باغلی مقاله- لردن بیرى م. ع. فرزانه یه مخصوصدور. اونون "آذربایجان ائل ماهنی لاری" آدلی مقاله سی اولدوقجا ماراقلی دیر. مؤلف ماهنی لار حقیقنده فکرلرینی ایفاده ائده رک بیلدیریرکی، آذربایجان ائل ماهنی لاری ایستر سؤز قورولوشو و ایسترسه ده موسیقی آخارلیغی و دویغو دولغونلوغو باخیمیندا آذربایجان موسیقی ائل ادبیاتی نین اولدوقجا یایلمیش و خلق آراسیندا، کندلرده و شهرلرده آغیزدان- آغیزا دولاشان و ائل- اؤبا آراسیندا دؤنه- دؤنه و سئویله- سئویله اؤخونان نوع لریندن بیرى دیر.

هم ماهر چالقیچی لار و اؤخویانلارین واسیطه سیله ایفا ائدیلن و هم ده هر بیر سؤز بیلن دیل آنلایان آذربایجانلی طرفیندن بؤیوک رغبتله اؤخونان و ائشیدیلن بو یاراشیقلی ماهنی لارین باشلیجا خصوصیتی اوندادیر کی، بورادا سؤز موسیقی ایله بیرلشیر و انسان دویغولارینی جوشدوران و اوتلارا قؤل- قاناد وئرن گؤزل نغمه لر یارادیر. (۱۰۱ و ۲).

م. ع. فرزانه ماهنی لارین مضمون و قورولوش باخیمیندا دا ایضاحینی وئرمیشدیر. اؤ، قید ائدیرکی، "آذربایجان ائل ماهنی لاری مضمون اعتباریله اولدوقجا مختلف دیر. بونلارین سیراسیندا بیر چؤخ امک، اکینچی لیک، تاریخی قهرمانلیق، مراسم ماهنی لاری یئرلشدییی حالدا، ائل ماهنی لاری نین هامیدان چؤخ یایلمیش حصه سینی لیریک ماهنی لار تشکیل ائدیر. آذربایجان لیریک ماهنی لاری اساساً تک سسله اؤخونور، لاکین بعضی ماهنی لار اساساً خور و یا دئیشمه حالیندا اولدوغو اؤچون ایکی سسلی و گاه دا چؤخ سسلی اولورلار. ماهنی لارین چؤخو شور- سه گاه، بايات- شیراز، راست، چاهارگاه و بو کیمی هاوالارا اساسلانیر. ماهنی لار وزن و ریتم باخیمیندا دا چؤخ رنگارنگ دیرلر. ماهنی لارین وزنی قوشما، دو بیتى، باياتى، گرایلی، و آیری- آیری خلق شعر قالب- لریندن تشکیل اولور." (۱۰۲ و ۲)

مؤلف بیلدیریرکی، شمالی آذربایجاندا ائل ماھنی لاری نین تۆپلانماسی و نوتا سالینماسیندا ایکی بؤیوک موسیقی استادی، یعنی عۆزئیر حاجی بیوف و مسلم ماقامایئوین چۆخ اهمیتلی رؤلؤ اولموشدور.

آردینجا مؤلف بیر سیرا گورکملی بستره کارلارین آدلارینی چه کره ک، اونلارین خالق ماھنیلاری نین تۆپلانماسی و نوتا کۆچورولمه سیندکی روللاریندان دانیشمیشدیر. ایران آذربایجانیندا ایسه خالق ماھنیلاری یاران دیق لاری و یایلی دیق لاری گۆندن هامیدان چۆخ چالغیچی دسته لری طرفیندن تۆی لاردا و شنلیک اۆچون قورولموش مجلسلرده چالغی آلتلریندن تار، قوال، ساز، کامانچا، و باشقا موسیقی آلتلری ایله بیرلیکده اؤخونماقلا خلق آراسیندا یایلییر و هر یئرده، ائوده، کۆچه ده آغیزلاردا گزیر و دیلر ازیری اولوردو (۱۰۲ و ۲).

پهلوی رژیمی فؤلکلور ساحه سینده تأئیرسیز قالمامیشدیر. بؤ دؤورده قویولموش قاداغالار ماھنی لارین یایلماسینا. نوتا کۆچورولمه سینه اؤز منفی تأئیرینی گؤستریمیشدیر. لاکین بونا باخمایاراق بؤ ماھنی لار خلقین دویغولارینی تام شکیلده عکس ائتدیره رک، دیلدن- دیله کنجیب، یایلمیشدیر. بؤ مسئله یه ده تۆخونان م. ع. فرزانه قید ائدیرکی، پهلوی رژیمی ایلرینده آذربایجان دیلینده یازماغین، اؤخوماغین و حتی دانیشماغین یاساق اولدوغو سیرالاردا ائل ماھنی لاری دیلیمیزین و دویغولاریمیزین گۆجو و تۆکنمز ترمومچوسو کیمی هئچ زمان سوسمامیش و اؤنون جۆشدوران سسی و نفسی شهرلرده و کندلرده ائشیدیلیمیشدیر.

بورادا اوزون ایللر آذربایجان دیلینده کتاب و مطبوعاتین نشری قاداغان اولوندوغو اۆچون بؤ خصوصدا چیخان کتابلارین سایى چۆخ آز و سئیرک اولموشدور. ائل ماھنی- لاری نین ایران آذربایجانیندا یایلماسیندا چالغیچی دسته لریندن علاوه ۱۳۲۴- جو (۱۹۴۵- جی) ایلده تشکیل ائدیلمیش آذربایجان ملی اورکستری نین ده دئیرلی تأئیری اولموشدور. داها سؤنرا مؤلف بؤ سبکده تۆپلاناراق چاپ ائدیلمیش کتابلار حاقیندا دانیشمیش، اؤنلاردا ماھنی مصراعلارینداکی دئییشیکلیکلردن بحث ائده رک. اؤنلاری دۆزگون واریانتلارلا قارشیلادیریمیشدیر. بۆتون بؤ معلوماتلاردا سؤنرا مقاله نین اساس ماھیتی آچیقلائییر. بیلدیریلیرکی، "آذربایجان ائل ماھنی لاری" عنوانی ایله اؤخوجولارا و خصوصیه بؤ ماھنی لارلا ماراقلانانلارا تقدیم اولونان بؤ مجموعه، ائل ماھنی لارینی داها تۆپلوم و اولدوقجا اؤخوناجاقلی و ممکن قدر دؤغرؤ- دۆزگون شکلده چائتدیرماقدیر. تامامیه آیدیندیرکی، بؤ مجموعه ده تۆپلانان ائل ماھنی لاری، بۆتون

آذربایجان ائل ماهنی لارینی احاطه ائتمه میس و آئده ده بیلمز. مقاله ده ائل ماهنی- لاریندان ماراقلی نمونه لر ده وئریرلیر (۱۱۰-۱۰۴ و ۲).

بیلدییمیز کیمی، فولکلور ماتریالاری تاریخی حادیثه لرین ده شاهدلریندن بیر- دیر. تاریخی ایزلر ماهنی لاردا دا اؤز عکسینی تاپیر. بابک دانشور قید ائدییرکی، قاجار دؤورونون سوْن زمان لاریندا روس لار بیر داها ایرانین داخلی ایشلرینه مداخله یه باشلایرلار. خراسان تۆرکلرینین باشچیسی اولان "جوجی خان" اولارلا قارشى مبارزه یه قالخیر و نئجه ایللر اولارلا دؤیوشور. نهایت روس لار اونو آلداداراق باتاقلیغا سالیرلار و باتاقلیقدا اونو گۆلله له ییب اولدورورلر. او گۆندن روس ایمنپریالیزمی علیه نه قالخان نفرتینی تمثیل ائدن جوجی خان آدی دیلره دؤشموش و خراسان تۆرکلرینین خلق صنعتکارلاری (باخشی لار) اونون حاقیندا قوشمالار قوشموش، داستانلار یاراتمیشلار. هله ده بو ماهنی لار خراساندا باخشی لار (تۆرکمن عاشق لاری طرفیندن ایفا اولونور. باخشی- لار توییلاردا و بایراملاردا جوجی خانین ماهنی سینى اوخویارلار:

جوجی خان خانلارین خانى، درگزه یوخدور سانى.
اۆزگده قالدى آرمانى، حیف سندن، اولدون جوجى.

سین تکین ننه دؤغمـاز، فلک داشى- داشا قویمـاز.
نامرد جوانمردى سئومـز، حیف سندن اولدون جوجى.

(۷۹-۷۸، ۱)

یا خود دا باشقا بیر تاریخی حادئیه نظر سالاق، ۱۹- جو عصرده "تۆرکمن چای" آنلاشماسى نتیجه سینده آذربایجانین شمالی حصه سی روس لارا وئرلییر و آراز چایی او تایللی، بو تایللی لارین گئدیش- گلیشینه انگل اولور. بو آجی حادئیه ایللر بویو یادداشلاردا قالیر و بیر سیرا داستان، روایت، ماهنی، نغمه، بیاتی و عاشق شعرلرینین یارانماسینا سبب اولور. خالقین صمیمی دو یغولارینین، اۆرک آغری لارینین ترجومانى اولان بو نغمه لرین اساس موضوعلارینی آیریلیق، هجران و ظلم حصه لری دؤلدورور. بو قارا گۆنلرده خالقین آغزیندا، کۆنلوندە چؤخلو ماهنی و نغمه لر سلسله نیر.

مثلا، ائله ماهنی لار سیراسیندا "آپاردی ستلر سارانی"، "اؤلورلر وار خانان- خانان"، "آراز- آراز"، "ساری- بۆلبول"، "یار بیزه قوناق گلجک"، "دورنا" کیمی ماهنی لارین آدلارینی چکمک اولار (۸۳ و ۱).

ایندی ده ایراندا باش وئرمیش باشقا بیر تاریخی حادثیه نظر سالاق. بیلدییمیز کیمی، ۲۰- عصرین اولینده ایراندا باش وئرن "ستارخان" حرکاتی ان گؤجلو خالق حرکاتی اولموشدور. ستارخان و انقلابین باشقا اشتراکچی لاری حاقیندا چؤخلو روایتلر، ماهنی لار یارانیب، دیلرده گزیردی. بؤ ماهنی لاردا قهرمانلار تعریفلهنیر، انقلاب دشمن- لری، قاجار حاکیمیتی، روس حاکیمیتی، اینگیلیس دیپلومات لاری لاغا قویولوردو. خالق ماهنی و نغمه لرینده ان چؤخ ستارخان ترموم اندیلیردی. ستارخانین ایگیدلییی، تدبیرلی اولماسی، دشمنه قارشى نفرتی، وطنه و ائله اولان سئوگیسی، صداقتی، لیاقتی ائله اونون اؤز دیلیندن دئییلن نغمه لرده دؤز اؤز عکسینی تاپیر. "یاشاسین ستارخان" ماهنیسی بؤ جهتدن دقته لایق دیر. وقتيله ستارخانین دیلیندن دئییلیمیش پارچالار بئله اولموشدور:

اؤتورموشودوم ایواندا، گؤلله باشیما یاغاندا.

دشمنلری من قوواندا آی آناجان، یارالاندیم

آی باجی جان یارالاندیم (۸۶ و ۱)

وئرلین نمونه لردن ده گؤرونودیو کیمی، فؤلکلورون لیریگ ژانرلاری "وارلیق" درگیسینده اطرافلی شکیلده آراشدیریلیمیش و بؤ ژانرلارا دایر چؤخلو نمونه لر تۇپلاناتراق، نشر و تدقیق ائدیلمیشدیر.

ادبیات:

۱- بابک دانشور، آذربایجان خالق ادبیاتیندا تاریخی حادثه لرین ایزی "وارلیق درگیسی"، ۱۹۹۹، نمره ۳-۱۱۴ و ۴-۱۱۵ و صفحه ۷۷-۸۸.

۲- محمدعلی فرزانه. آذربایجان ائل ماهنی لاری. "وارلیق درگیسی"، ۱۹۹۴ نمره ۹۵-۴ و ۵-۹۶ صفحه ۱۱۰-۱۰۱.

۳- جواد هیئت. آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی. باکی؛ آذر نشر، ۱۹۹۰ و صفحه ۱۶۵.

۴- میرهدایت حصاری، آذربایجان فؤلکلوروندان نمونه لر "وارلیق درگیسی"، ۱۹۹۱ نمره ۳، صفحه ۶۷-۷۱

۵- ک. حسین اوغلو آذربایجان خالق شعرینین قایناقلاری و انکشاف یوللاری // آذربایجان ادبیاتی- نین تاریخی پوئتیكاسی ایکینجی کتاب: پوئتیك فكرين تكاملو، باکی: علم ۲۰۰۶، صفحه ۶۱-۱۹.

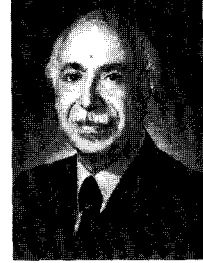
۶- فرهنگ فارسی م. معین جلد ۱ تهران انتشارات امیرکبیر ۱۳۷۷ صفحه ۱۴۷۲.

دیلیمیز و نثریمیز - یازیمیزدا املا گلیشمه سی

○حسن مجیدزاده «ساوالان»

وارلیق-ین کئچن ساییندا، بۇ مقاله نین بیرینجی بۇلومونده
بتله ایدی: بیزه بۇ گۆن شعردن چوخ گرییمیز اولان نثریمیزدیر.
آغیز ادبیاتی و مکتوب ادبیاتیمیز. «ئینقیلی نون» و آزاجیق
اوشاقلا بۇیوگون اورتاق سۇزلویو.

اوشاقلار دۇرد یاشلارینداک، بئیین- ین ایکى یان ساغ و
سول یاریم کۆره لرله دیلی اؤیره نیرلر. بعش و آلتی یاشیندا دۇغما
آنا دیلینی مکمل اؤیره نیب- بیلن هر اوشاق ایکینجی و حتى
اؤچونجو دیلی داها یاخشی و آسان اؤیره نیر، درس و اجتماعى ایشلرینده آنا دیلین
بیلمه یلردن چوخ- چوخ آرتیق موقق اولورلار. بیر ده بیر جیزیقلى «ک-k» ایله ایکى
جیزیقلى «گ-G» حرفینه ایشاره میز اولوب.

بۆتون انسانلارین زمانلار و ایللر اؤتدوکجه، دیلرینده و یازیلاریندا بعضى فرقلنمه لر
تۆره نیر. اؤ فرقلنمه لری آرادان گۆتوروب، دیل و دانیشیغین اؤزو کیمی دۆزلمه سی
گرکله نیر.

بو دۆزلیشه اتلین کۆلتورلو و معارفچی انسانلاریندا اصلاح دۇیغولاری اویانیر، دۆز-
لیش دۆشونجه لری اؤنه چیخیر. طبیعی اولاراق بیزده ده ائله دیر. دیلده دانیشیب،
ایشلندیکجه صیقلنیر، یوموشالیر.

بتله اولدوقدا، آغیزلا- کاغیذی (دیل ایله- یازینی) یاخینلاشدیریب، اؤنه چیخمیش
فرقی، بۇشلوغو و اؤزگه لشمه نی آرادان قالدیرماق، دانیشیلان کیمی یازماق و یازیلان
کیمی ده اؤخونماغی اولسون. چۆنکو دیلیمیز (دۇغال، دۇغوجو و چوخ دیلرده اولمایان
آهنگ قانونونا ازلیندن بییه لنمیش بیر دیلدیر).

تأسفله دیلیمیزده مدرسه میز یۇخدور. بونا گۆره هر نئچه وقتدن بیر، دیلیمیزین
قاید- قانونو و یازیمیزین نئجه اولدوغونو بیر نئچه کتابلار هئچ اولماسا مقاله لر شکلینده
یئنی نسلیمیزه یازیب گۆسترمله ییک.

دیلیمیزین حرفلری تکرارسیز، لاتین قارشیلیقلى اولاندا ۳۲ حرفلى دیر.
اما عرب کۆکلو الیفا ایله یازیلاندا عرب دیلینه مخصوص اولان ۸ تکرارا اؤخشار
ایشله یلرله (ص- ض- ط- ظ- ع- ح- ذ- ث) دیلیمیز ۴۰ حرفلى اولور.

بیز بۇ تکرارا اؤخشارلارلا، عرب دیلیندن دیلیمیزه کئچمیش سگگیز حرفلرله
دیلیمیزی داها گۆجلو، داها تکمیلده شمیش گۆروروک، و اؤ حرفلری اصلا سیلیب، قتراغا

قۇيا بيلمىرىك. چۈنكى دانىشىغىمىزدا دىلىمىز قىسورلو اولوب كىفىتىن الدن وئىرر و آغىر ادبى ئروتىمىزده ايشلەنن سۇزلىرىن چۇخو عروس اولچوسونده، بۇ حرفلرله ايشلەيىبلر. فضولى، حبىبى، نسىمى، صائب، صراف و باشقالارى.

آهنگ قانونو نه دئمكدىر؟

سۇز چۇخ اوزانماسىن دئيه، آزاجىق آهنگ قانونوندىن كىچىك بىر جدولده گۇستىرىرىك. دىلىمىزده ۹ سىلى حرفلىرىمىز وار. بۇ سىلى حرفلر دۇرده بۇلونور. اساسدا دىلىن دۇنمز، برىك قانونلو اولدوغونو ايكى يه بۇلكله ۲ جدولده ايشاره اندىرىك.

قالىن سىلى حرفلر. آ=A، او=O، او=U، اى=I

آلما = ALMA، اولموش = OLMUŞ، اوژون = UZUN، ايشىق = Işıq

اينجه سىلى حرفلر. آل = Ə، ائل - اء - e و EL و E و اى - ي - ı و اۆ = Ö

ال = Ə، ائل = EL، ائل = ı و اۆزوم = Üzüm، اۆزوم = Özüm

بوردا آ، اۆ، او، اى- بۇ ۴ قالىن سىلى حرفلىرىن هر هانسى ايله باشلانان هر آذربايجان تۆركجهسى سۇزو نئچه سىلى حرفله ايشلنسه، قالىن اولمالى و قالىن سىلى حرفله سۇنا چاتمايدىر.

مثلا = آل + دىم، آل + دىرت + دىم، آل + دىرت + دىر + دىم، آل + دىرت + دىر + دىر + اى + دىم. بوردا ۵ اينجه سىلى حرفلىرىن هر هانسى ايله باشلانان هر آذربايجان تۆركجهسى سۇزو نئچه سىلى حرفله ايشلنسه، هامىسى اينجه سىلى اولمايدىر. چۈنكى اينجه سىله باشلاير.

مثلا = من بۇتون اۆزوم + له + رى، اريك + له + رى، مى + وه + له + رى، گه + تىر + دىم. بورا كىمى دىلىمىزده اولان قالىن و اينجه سىلى (صائت) لرىمىزىن نئجه يازىلىب، اۇخونمىسى و حتى نئجه دانىشىلماسىنى يازدىق. بوردا ۹ سىلى حرفلىرىمىزىن ۴- بۇلوموندىن ۲- بۇلومونو يازدىق- اۇ بىرى ۲- بۇلومو بئله دىر.

دۇداقلانان و دۇداقلانمايان سىلى حرفلر

قالىن و اينجه سىلى لرىمىزىن دۇداقلانانلارنى نىن جدولى:

۴	۳	۲	۱
اۆ = ü	اۆ = ö	اۆ = u	اۆ = o
اۆرك	اۆلچو	اۆزۇن	اۆجاق
اۆزوك	اۆزىك	اۆغور	اۆلماق

دوداقلانمايان سسلى حرفلر

I	i	E	a	A
قىچ ^۸	ايش	ائشيك	ألجك ^۶	ألچاق ^۴
قىرقيز ^۹	ايز ^۷	ائلچى	دوه	آلشيق ^۵

دىل ايشلندىكجه صيقللەنىپ، پارلايىر، يۇمۇشالير، جاناسىنرلىشير. اما يازىدا كىچمىش دۇور كىمى قالير. بئلهلىكلە دىلى بىلن متخصص لريمىز، تمىز وجدانلى، مىلى ناموسلو قلم صاحبلىرى بىلىم اداملاريمىز بىر نىچە علمى، يارادىجى اۆتوروملاردا، كۆنوللو سئوگىلرله اؤز ائلاق، درك و دوزەلدىجى دۆشونجهلرین آرايا قويوب، دىل و يازى نىن دۆزگون منطىقلى گۆزەلنمەسى و كئىفیتلنمەسى اۆچون چالیشىرلار.

بئله دۆزەلتمە و اصلاح ايشى دۆنيانىن بۆتون جانلى و ايشلك دىللىرىندە اولدوغو كىمى بىزىمده دىلیمىزده اولوب و اولماليدير. مثلا كىچمىشده غونە نون ايله «تانگرى = Tangri» دندىگىمىزه ايندى بىز «تانرى = TANRI» دئىيب، يازىرىق «گىلدى = əgildi» سۆزۈ گىتگىندە آغىزدا «آيىلدى = əyildi» اولوب و يا «گۆنگول = Göngül» سۆزۈ بىر نىچە شيوه ايله يۇمۇشاليب گۆنول، كۆنول، گۆيول، و گۆوول اولوب.

مثلا: گۆولوم سئوير ايش بئله اولسون. بىر چۆخ بو كىمى اؤرنكلرى وئرمك اولار. بىز عرب خطىندىن فايدالاندىغىمىزدا، بو خطىن بۆتون امكانلارىندان اؤزەللىكلە مقەدس كىتابىمىز «قرآن كریم»-ين بىزه اؤبرەدەيب وئردىگى الهى تاپشىرىق لارى نىن يازى و خطى نىن حرفلرىندىن باشقا، دىلیمىزى دۆز، اولدوغو كىمى يازىلماسىنا «قرآن»-ين خط حرفلرله بىرگە بۆتون اعراب و علامتلىرىندىن دە فايدالانمالي بىق. چۆنكو دىلیمىزده اولان ۹ صانت (سسلى حرف) لريمىزىن عرب خطىندە هامىسى نىن قارشى-لىقلىسى يۇخدور. بوناگۆره قرآندا اولان بۆتون امكانلاردان دىلیمىزى دۆزگون يازىب، يىتىرمىگىنە فايدالانمالي بىق.

۱- (۲) اوغور = بخت، بىر ايشىن ياخشى بىتمەسى، موفقىت.

۲- تۆرك ملتلىرىندىن بىرى، ارتىق اؤزبىكىستاندا ياشايان تۆرك خلقى. ۲- ماراгада كىند، ارومیهده چای آدى دىر.

۳- بارماغا تاختلان اوزوك.

۴- ألچاق = اوجانين ترسەسى

۵- اودون، فندك، چاخماق.

۶- الجك- سئوبوقدا الين اؤشومەسى اۆچون، اؤزل الين بولانماغىنا، ال دريسىنە ضرر يىتىشمەسى

اۆچون ال گىيىمى.

۷- ايز = نيشانه/

۸- قىچ = آياق، بىندە دىزدن تۆبوغادك

۹- قىرقىز = تۆرك خالقلارىندان بىرى.

نئجه كى كئچمىشده بو خطىن «ح» و «د» شكلىندىن «خ»، «ج»، «چ» حرفلىرى دۆزەلىپ. و «ر» ايله «د» شكىللىرىدىن «ز»، «ژ» حرفلىرى دۆزەلىپ. «ك» حرفىنە بىر جىزىق داھا آرتىرماقلا «گ» صامت و علامتى يارانيپ دىر. عرب دىلى و خالقينا دۆزەلىپ يارانمىش بو گۆزل خط عربلردىن باشقا بىر چوخ مۇسلمان خالق و مىلتلرىن دىل و يازىلارىندا اۇنمىلى و مەھم رۇل و ايش گۇروب و گۇرور.

بو دۆزەلىش لر بىر دفعە و بىر اۆتورومدا اۆلمايىپ. زمان كئچدىكجە دىل، خط، املا بىلىپ باجاران، و دۆشونجەلى بىلىم اداملارى نىن سئوگى و امكلىلە اۆلوب و دۆزە-لىيدىر. نئجه كى اسكى چاغلار، داش باسما و قۇرقوشون حرفلر واختىندا «Bər = بىر» يازىپ، «Bīr = بىر» اوخويورموشلار. «و او» اولا- اولا «دنيا Dənya» يازىپ، «دۇنيا = Dūnya» اوخويوردوق، و يا «دیر = Dir» و «دۆر - Dür» شكىلچى سى يئره يالنىز «د» و «ر» (در) يازىلردى، مثلا ايندى بوشكىلچى «گلىپ و اۆلوب» فعللرینه ياپىشىپ «گلىبىدیر و اۆلبدور يازىلير.

البتە بو كىچىك مقاله دە بىر آز اطرافلى سۆز آچىپ دانىشماغا يئر يوخذور. چۆنكو مقاله و مۇوضونو آزاچىق بۇيوك و گئنىش گۇتورسك نئجه جىلدلىك قالىن كىتابلار اۇلار. چۆنكو خط و املا سۆزو بو گۆن و دۆننىن سۆزو دئىيل. ان اسكى چاغلاردان گۆنوموزەدك اوزانىپ گلير.

دۇنيا خطلر تارىخى كىتابىندا نئجه كى آلمانلى يوهانس فردرىش-ىن فارسجايا ترجمە اۆلموش «تارىخ خطهاى جهان» ادلى خطلرىن كىچىك فھرستى ۴۷۷ صحىفە-لىك كىتاب اۆلوب. خط و املا ايشى بىر ائله حئىرتلى و دۆلاشقىلى تۇره بىشىدىركى، دئمك اۇلار انسانىن چوخ اۇنمىلى چئشىدىلى، طۆرلو- طۆرلو دويغو، قاوارايش، اينجە و دىقق ادراكىندان و ادراكلارىندان يارانمىشىدىر. بىز (بو حقير) بئله بىر عظمتلى ايشە نە ال وورا بىلرېك، نە دە اۆ دۆشونجە دە بىك. بو بۇيوك بشر پدىدە سىندىن هر ائىل، قۇوم و ملت اۆز دىل و دىلدە كى قايدا قانونلارنى يئتىرەسى شكىلدە بەرەلنىبلر. بىز دە دە بو اورتاق خط بىر نئجه دىللىرى ايشلەدن، بىر نئجه دىللىردە ايشلەين يازى خط و املا نىن بللى آفت و خستەلىكلرىندىن قۇرونمالى دىر. بو سئوگى و اۆرگدىن قۇرونما ايشى، دىقق قۇروماغمىزى گرگىندىرير. نئجه كى ۱۳ ايل بوندان قاباغىن پايزىندا باشلانان چوخ جدى و قايقىلى بىر دۇرۇملا يازى و املا مىزى دۆزگۆنلىشىدىر، دىللىمىزى يئتىرەسى، عموم سئور، منطىقلى و دۆزگون بىر قايداىا سالماق اۆچون حۇرمىتى قلم و بىلىم اداملارىمىز ۱۰ آى سۆرن هفتەلىك گۇروش، اۆتوروم، فىكىر و دۆشونجەلرىنى بىر آرايا گتىرىندىن سۇنرا ۱۲ ايل قاباق كئچىرتدىگىمىز سئىمناردا علمى هيئتىن اۆز تۆركجە-مىزدە اۆلان سۆز، كلمە اۆزلىكلە سسلى حرفلرىمىزى نئجه دۆزگون يازما قۇرۇمونو

سهمانلايىب بىر ائله قايدا و پرتنسىيە اساسلاندىردىلار كى، عموم يازىچى لار، شاعرلر، آراشدىرىجىلار، دىلیمیزده چىخان درگى، گۆنده ليگ، هفته ليك آيلىق و اۆچ آيلىق نشریه لریمیزی چىخاران قلم صاحبلىرى، بۆيوك بىلىم اداملارى عاليم انسانلارین طرفیندن قبول اولدو. بۇ مدنى - فرهنگى ایش و مصلحتلر قبولوندا بىر - بىرىمیزه سيخ باغلى ليغیمیز مین يترده ثابت اولموش، مدنى بىر قۇوم اولدوغوموزو بىر داها ثبوته يغتىردى.

هر قۇوم و خلقين خط و يازىسى او قۇومون مدنى انسانلار ياشاير. اما هر زمان و عصرين اوز حال و شكلينه بييه نلير. پس دنمك اولار كى، يازيدا و املا شكلينده، زمانين اوزونه گۆزه بىر اصلاحلار آپار يلىب، آغيزلا كتابى، دىل ايله املانى اويغونلاشدىرماق گرک. يعنى آليما خطى دىل اۆچون اصلاح ائديب بىر شكيله سالماق كى، يابانچى خطده دىلى يئيتره سى حالا دۆشسون بۇ اصلاح دؤورو بيزده بىر نئچه زمان و مرحله يه بؤلونور كى، بىر نئچه سىنى كئچير تمي شيك.

ان اۆنجه لردن يعنى عباسى خليفه لرى دؤورو، كاشغارلى محمودون «ديوان لغات الترك دؤورو، حسن اوغلو، نوائى، نعيمى و نسي مى دؤورلىرى و سؤنرا حبيبي، خطائى، قاضى برهان الدين، فضولى، صائب، قوسى، قومرى، دخيل و مشروطه زمانى نين نشریه - لرى، صابر، صراف، دؤورو. البته زمان و گۆنوموزه ياخينلاشديقجا دۆزه ليش و اصلاح ايشى گۆجلنمكده و جدتى لشمكده دير. ۲۰ - جى عصرين بىرىنجى يارىسي ندا و اوندان سؤنرا املا دۆزليشينه اؤنم و ثريليندير. بابالار يميز «كل» يازيب «گل» اؤخورموشلار. «كوز» يازيب «گۆز» «كول» يازيب «گۆل» اؤخورموشلار. بۇ كيمي سؤز چؤخ و يانليش - لار چؤخ اولوب، بىر چؤخ اؤرنكلرده و ثرمك اولار. بوردا ايش گؤسته رير كى، بىر خلقين خط اليفباسى او خلقين دىلى اۆچون دۆزه ليب، آيرى بىر دىل اۆچون تغيير سيز الوثريشلى اولابيليمير. بيز كئچميشده عرب خطينده امكانلار اولابا - بابالار يميز او ايمكانلاردان نئجه فايदानماق يولونو، بيلميرم نئجه دئيم بيلميرميشلر؟! عرب خطينده «ى» حرفى اولابا - اولابا «بر» يازيب «بىر» اؤخويوب «در» يازيب «دير» اؤخويوبلار - بىر نئچه بونا اؤخشار اؤرنكلر گتيرمك اولار بىر خالقين خطيندن استفاده ائدن ايكىنجى و اۆچونجو خلق، او خطين امكانلاريندان اؤز ديللرينى دؤزگون يئتيرمك اۆچون خطين هر نئچه امكانلاريندان فايदानيب يازيب ايشله ديرلر. مثلا انگليس ديلينده «واتر = water سؤزونه ايكى و او آيرى سؤزله «W» احتياج اولدوغونا لاتينلاردان آلدىقلارى خطده «V» صاميتىنى بىر - بىرينه ياپيشديريب دوبله و او يعنى اؤزلىرى دنميشكن «دبيليو = W دؤزليدير. فرانسىزلار، آلمانلار لاتيندان آلمان معين حرفلره مقابيله وى علامتلرى آرتيريبلار، دىل و سؤزلىنه گرک اولان سسى دؤزليديبلر. بيزده ۲۰ - جى عصرين

اۆللىرىندە «ؤ=Ö» سۆزونو دۆزلىتمك اۆچون هانسى ملى شرفلى رحمتلىك و يا هانسى ائلىنه سئوگىسى اۆلان املا بىلن عاليملرله تۇپلاشيب، بللىكسىز، مجهول «ؤ=Ö» سسلى سىنى اؤ وقتده عقل لرى كسدىگى قدر همزه (ء) نى گتيريب «اوا» دان قاباغا كئچيرديب «ئو=Ö» سۆزونو بللنملىكدن چئخارىب بللنديريبلىر.

بىر دؤوره دىنى، دىلى، ائلى، مذهبى هئىچزادا سايمايان محمدرضا رزىمى دده- سىندن قالما دىل و يازىمىزىن ياساقلىغىنى چوخ گۆجلندىرمىشىدى. بىر ائله كى لاپ چتىنى ۷ ايل يازىمىزىن، دىلىمىزىن برک مطلق ياساقلىق ايل و گۆنلرىن كئچىرىدىك. همان ياساقلىق ايل و گۆنلرىندە ۱۳۳۲- جى ايلده كى، باشدان باشا ايراندا بىر كلمه ده اۆلسون بئله بىر شئى تۆركجه چاپ اؤلا بىلمىزدى. بىلمىرم هانسى يؤللا، يا هانسى اؤوسونلو سحرلى شاعرلىك لياقتى ايله، معىتن دوستلوقلار و اللرله ۱۳۳۲- جى ايلده مرحوم استاد شهربارىن بۆتون شاعرانه وجوديله اۆزكدن گلىب قوشولان شاه اثرى چاپدان چئخىب، گۆزوموزو، كۆنلوموزو ائشىقلاندىردى. بو اثر نئجه كسرلى ايمىش كى، طاغوتون پىس نىت ياساق سدىنى سئندىرمىشىدى.

اۆلمز شاعرىمىز مرحوم استاد شهربارىن بئله چتىن بىر دورومدا حيدر بابايه سلام شاه اثرى بىز (منله اۆلمز ايگىد شاعرىمىز رحمتلىك تىرىزلى على) ائله ايناندىق و ساندىق كى، محمدرضا رزىمى نىن شوونىست خسته ليگى بىر آزاجىق تۇختايىب. گويا طاغوتون بئلى سئنىب، اۆزى يۇخالانيب. البته تۆرك قلم صاحبلرىندىن كىمسه ميداندا يۇخ ايدى. هامى قۇرخوسوندان قىلبنجلارنى قئنىنا قۇيماق يئرینه گىزلىنجه بئلىندىن آچىب دىبسىز قۇبويما اتمىشىدى. چۇخدان كاغىذلارى جىرىب، قلملىرى سئندىرمىشىدىلار. بىز ايكىمىز تۇپلادىغىمىز فۆلكلورىك ماترىاللارى چاپا حاضرلاما ايشينه باشلادىق. ساده- ساده اما دولقون معنالى فۆلكلورىك شعرلر، ماهنىلار. آتالار سۆز، كلاسىك شعر كتابلارىمىزدان، قۇمىرى، دخىل، كۇراؤغلو، اصلى- كرم ايله بىرگه واحدىن غزلىرى، فضولى نىن دىوانىنى دا لاتىن و كىرىل خطىندىن اۆز اليفبامىزا قران خطىنه كۇچورتمك گركايدى. من ايشه باشلادىغىمدا گۇردوم لاتىن خطىندىن اۆز خطىمىزه كۇچورمه ايشىندە بىر چتىن ليكلر اؤنه چئخىر. بىزىم دىلىمىزدە چوخ اساسلى ايش گۇرن، اۆچ «سسىلى حرف» (صائت) لرىمىزدىر. بونون نئجه يازماغىنا بىر داينانىش، ترمز كىمى بىر ايش قاباغا چئخدى. بىر چوخ دانىشىب دؤشوندىن سؤنرا، آرايىب آختارمادان، بىر چوخ دؤشونجهلردن سؤنرا، مقدس قرانىمىز، بىر چوخ باغلى ايش و دؤيونلرىمىزىن، بىر چوخ قىفيل و باغلى قايىلارىن آچارى كىمى، بىزىم ده بو اؤنملى ايشىمىزه آچار اؤلدو. بىر چوخ نئلىم، نئجه ائله دىيىمدىن سؤنرا قران كرىمىن اعرابىندان فايدالانماغى دؤشوندوم. پۇش «۲» ساكن «۱»، چالما و چالمانىن «۱» ترسهسى آيرى

سۆزلە ۵، ۶، ۷، ۸ و «ۆ» گتیردیم. علی آقا قبول ائله‌مه‌دی. هر تۆرک معلم، تۆرک دبیر، تۆرک مدرس، یازیچی، شاعر هر کیمه دئدیم جوابلار بئله اؤلدو: من بیلیمیرم. سن نه دئییرسن. البته بیلنر ده اؤزلرینی بیلمه‌مزیگه ووزدولار. چاراسیز قالیب اؤز اثرلریمده اؤ علامت‌لری ایشلتدیم. مثلا شعرلریمده «کؤراؤغلو» دا، «آپاردی سنلرل سارانئ» دا، «حبیبی ۱۵- جی عصرین قدرتلی شاعری» نده.

رحمتلیک تبریزی علی ایله ایشبیرلیکده «ص» ایله «س» و «ط» ایله «ت» دن فایدالاندیق بو معنایا قالین سسلی ایله ایشله‌ین «ط=I» ایفلی (ط) اینجه سسلی ایله ایشله‌ین «ت=I» نۆقه‌لی «ت» اؤلدو.

البته قالین سسلی ایله ایشله‌ین «ص=صاد» اینجه سسلی ایله ایشله‌ین «س=سین» ایله اؤلدو.

یالینیز و یالینیز بیر نفر^۱ بو علامت‌لری^۲ تأیید ائدیپ تحسین ائتدی و دئدی: منیم‌ده بئله یادداشلاریم وار.

تا گلدیک چاتدیق اسلامی انقلابیمیزدا نسبی اولراق، بیزده اؤز دیلیمیزده اثرلریمیزی انقلابین برکتیندن اؤز دؤغما دیلیمیزده یازا بیلدیک. بیر چؤخ نشریه‌لریمیز انقلابدان سؤنرا چاپ اولوب یاییلدی. اؤ جمله‌دن انقلابلا یاشید اولان «وارلیق» درگیمیز اؤلدوک، ایندی ۳۴ یاشیندادیر.

بیر اؤنملی نقطه‌نی ده یازمالی‌ام کی، بیر نئچه ایل انقلابدان سؤنرا مرحوم پروفیسور دکتر حمید نطقی چؤخ گؤزل، منطیقه‌ اوینون یاخشی بیر املا قلاووزو یازدی. هم وارلیقدا هم ده آیریجا چاپ اؤلدو و یاییلدی، بوئندان باشقا مرحوم جناب پروفیسور دکتر محمدتقی زهتابی دا املا قایدامیزی یازدی. بیر ده دیلیمیزین نحو کتابینی دا یازدی. بو اثر نئچه ایل بوندان اؤنجه چاپ اولوب یاییلدی.

^۱ - بو شخص آذربایجانین بؤیوک تۆرک عالیمی مرحوم پروفیسور دکتر حمید نطقی‌ایدی. اؤ، تحسین ائندن سؤنرا آرتیردی: منیم ده املا میز حقیقته چؤخ قدیم‌لردن یادداشلاریم وار، و سؤنرا ۱۳۶۵- جی ایلین دی آیندا «یازی قایدالاری» (ایملا قیلاووزو) آدلی چؤخ اعلا اثرینی یازدی «وارلیق» درگی‌سینده، بیر ده مستقل کتاب کیمی چاپ اؤلدو.

^۲ - البته بو شکلده قالین سسلی‌لرله ایشله‌ین «ط» و «ص» ترسینه اینجه سسلی‌لرله ایشله‌ین «ت» و «س» صامت‌لرینین نئجه ایشلنمه‌سینی شمس‌الدین سامی‌نین شاه اثری «قاموس ترکی»، «فضولی دیوانی» و بوئون تۆرکجه اثرلری، «عماد‌الدین نسیمی» نین اثرلری و باشقا نهنگ کلاسیکلریمیزین اثرلریندن فایدالاندیق. یعنی بو اثرلرین نئجه ایشلندیگینی مرحوم تبریزی علی‌یه گؤسترندن سؤنرا قبول اؤلدو. انقلابدان سؤنرا بؤیوک دیلچی، عالیم جراح، تۆرکولوق پرفیسور دکتر جواد هیئت و مرحوم عالیم پرفیسور حمید نطقی گنجلیک‌لریندن یوخاری‌دا آدلاری کئچن کتابلارین مطالعه‌سیندن ط- ت- ض- س حرف‌لری‌نین نئجه ایشلنمه‌سینی بیلیردی‌لر «وارلیق» درگی‌سینده نئچه ایل او سایاق ایشلندی.

***

ھرىس دە زلزەلەدن ائوى داغىلمىشىن بىرى:

○حسن مجيدزادە «ساوالان»

باغرىم نىجە گۇر ياندى آ- دۇستلار، نەلر اولدو؟
 كىرپىك چالىمى دېرم ايلە ھر نە پۇزولدىو
 اۋيلە ساناسىز ھرنە كى، وارمىش، يۇخا چىخدى
 كند يۇخ كىمى چاتلاقدى، اوچوق، چۇل، قارا يۇلدو
 يانمىش جىگرىم قۇى يانا، غم داشدى، داغىلدى
 يئر آغزىن آچىب، دام- داش اوچوب، ھاممى بۇغولدىو.
 دام آلتدا بىرى- اۋلمەمىشم، سسلەدى: ھاي!- گل!
 جوئمدوم كى، كىتك- داش آرا، سس ياخشى دۇيولدىو
 دئردىم قىزىما: مقنع آلىم، يا تزه باشماق
 باش- گۇز يارالى، قۇل- قىچى داش آلتدا اووولدىو
 چىي كرىپىچ ايلە دام- داش اۋزو فقرە بىر اۋرنك،
 الله كىسە بو فقرى، اونون نۇغلىرى بۇلدىو
 بىلدىر باجيوين باشماغى دئردىن كى بۇزارمىش
 باشماقچۇن آياق يۇخ، جىگرىم ياندى، سۇيولدىو
 قازدىم ائويمى آيرى بالام ساغسا، چىخاردىم
 تاپدىم اۋلوسون، چۇكدوم، آنا، باشىنى يۇلدو
 تانرىم، نە ظولومدور، بوئا باعث اۋ فلكىمى؟!
 رحم ائىلە فقير ائلدە فنا قايدا قۇيولدىو.
 دۇغما ائلىمىن ھمتىنە قربان اولوم من
 دام- داش تىكىلىر، عۇمر تىكانلىق، قارا كۇلدىو
 اوخشا ائلىنى، اوخشاما دى، گل «ساوالان»، گل!
 بو زلزەلەدن دۇغما ائلىن گۇللىرى سۇلدىو

کتاب تانیتمی

○ دکتر عزیز محسنی

کتابین آدی: شانجان: فولکلور- ادبیات

مؤلف: عبدالملی مجازی

جلد: زرکوب

کتابین دیلی: تۆرکجه- فارسجا

مشخصات ظاهری: ۶۴۶ صحیفه، مصور- نقشه

ناشر: اندیشه نو

سای: ۱۰۰۰ جیلد

قیمتی: ۱۵۰۰۰۰ ریال

بو کتاب بارهده آشاغیدا آدلارینی آپاردیغیم، دکتر، استاد، معلم، علم اهلی بو کیمی شخصیت لر اؤز نظرلرینی یازیبار.

چند کلمه عنوانی آلتیندا پروفئسور، دکتر صدیق اؤز نظرلرینی بئله یازیبار: ارزش کار مؤلف در آنجاست که در گسترده نگاری فولکلور پژوهی، گونه‌های فولکلور و مواد ادبیات شفاهی را با نگرشی از نوع نگاه روانشناسی اجتماعی و تاریخی تدوین و تنظیم کرده است... و وارد مباحث عالمانه و با ارزش در میتولوژی، اسطوره‌شناسی، فولکلور و ادبیات شفاهی نیز شده است. استاد م. گونئیلی، مؤلفی دریندن تانیبیر، یازدیغی ماراقلی و درین معنالی مقدمه‌سینده بئله ایفاده کلام آندیر: «منطقه اهالیسی چؤرک قازانماق اؤچون دنیاین چوخ اؤلکه‌لرینه، او جمله‌دن تۆرکیه، رومانی، آلمانیا، داغستان، گۆرجوستان، شمالی آذربایجان و باشقا اؤلکه‌لر: گئدیردیله، اولار گلنده پول ایله یاناشی، چوخلو تجربه لر و هر نهدن اؤنملی اولان مدنیت گتیردیله. ائله بونا گۆرده، وطنیمیزده و اؤزلیکله ده آذربایجاندا بو منطقه (گؤنئی منطقه‌سی) چوخ مدنیتلی ساییلیب و ساییلماقدادیر».

«رحیم کاویان یازیچی و استعدادلی شاعر، بو مؤلفین باره‌سینده بئله یازیر: «آسلان تهراندا یاشاسا دا روحی وطنده گزیر. ایل لر بؤیو شانجانین تاریخینی مطالعه آندیب، آراشدیریپ، شانجانلی لار اؤنون شعرلرینده جانلایب و مدنیت قوشوبلار».

مهدی میرزاده نافع مدیر پروژه‌های عمرانی درباره این اثر کم نظیر چنین می-نویسید: من می گویم این مجموعه، مثنوی نیست، تاریخ نیست، حماسه نیست، (که هم هست) من این اثر را مغزله‌ای زیبا که از اعماق جان شاعر بر خواسته است می‌خوانم.

بىرىنچى بۆلۈم:

گۆننى منطقەسى بارەدە بىر تەتقىق: گۆننى منطقەسى نىن ۸۷ كىندى نىن، ھەر يىرى باغ- باغاتلى و گۆزل محصوللو وميوه لرى قىزىل گۆل، زرشك، قوز، بادام، آلم، آرمود، گىلاس، مختلف گۆللر، طبعى باللارى و ميخوش اوشقونلارى واردىر.

ايكىنچى بۆلۈم:

آذربايجان گۆننى و شانجان فۆلكوروندىن اۆرنكلر.

مؤلف بۇ بارەدە چۆخ زحمت چكىب و بورادا يازيلان موضوعلار باره سينده مراسم لىر، عادت لىر، چۆخ درين و دقتله يازىلىپ، دئمك اولار، بۇ مراسم و دبلر، آذربايجانين بۆتون شهر و كندلرينده بىرى- بىرى ايله چۆخ ياخين دىر. بۇ سطرلرى يازان اردبيل شهرينده آنادان اولوب و جوانلىغىنى دئمك اولار ۱۸- ياشينداك اۇرادا كئچىرىپ و بۇ بارەدە آختاريشلار دا آپارىپ- چرشنبه، آخىر چرشنبه، اؤد ياندىرماق، شال ساللاماق، سحر باشى آخار سو باشينا گئتمك، يومورتا بۇياماق، نوروز بايرامى بارەدە مراسم لىر، تكم چىلر و بۇ كىمى باشقا مراسم لىر، بۆتون آذربايجاندا جارى اولان بۇ عادت و رسم لىر دئمك اولار ۹۰ فايىزى بىردىر. مؤلف حقيقتده بۇ بارەدە درين آختاريش آپارىپ و ھەر بىر نظردن بۇ ايش لىه، خلق آراسيندا اولان شفاهى ادبىياتىمىزى، عادت و رسم لىرىمىزى، دنيا گۆروشلىرىمىزى داھا دا محكم ساخلايبىدلىر. بۇ بۆلۈمدە مؤلف حقيقتده بۇيوك زحمت چكىر.

اچونجو بۆلۈم:

شانجانين اجتماعى و طبعى جغرافياسيندان بىر تەتقىق دىر. مؤلف ۱۴۱ صحيفه: بۇ بارەدە شانجانين تاريخى آدى، قوردلار كۆچەسى و قوردلار مسجدى، شانجانين قديمكى كۆچەلرى نىن آدى، امامزادە، ايچمەلى سولار، شانجانين جغرافياسيندا يىر آدلارى، ميوه لىر، اۆلچولر، ھفتە- بازار گۆنلىرى بعضى تاريخى حادثه لىر باره دانىشىر.

دۇردونجو بۆلۈم:

شانجان و شانجانلى لارا اختصاص وئرىلن شعرلردن عبارت دىر. «تەدن دئىم»

عنوانى آلتيندا يازيلان شعرلردن بىر نئچە نمونە:

«آنا يوردونا ياد اولما	اۆزگە آشىنا داد اولما
سۆزونو يادىندا ساخلا	يوردونو، آرا، سوراقلا
آنا دىل اۆخو كارىخما	اۆخو، ياز، بىردن دارىخما

کیمدن دئییم عنوانی آلتیندا مۇلف شانجانین آغ ساققالاری نین آدینی و گۆردوکلری ایشدن شعر ایله آد آپارمیشدیر.

بئشینجی بۇلوم:

مۇلفین عمومی شعرلریندن سۆز آچیر، من بورادا بو شعرلردن قیسا بیر شکیلده دانیشاچام، مۇلف «وطنیم» آدی شعرینده بئله باشلايیر:

آد آلمیشام وطنیمدن، ائلیمدن   داد آلمیشام دهانیمدان، دیلیمدن
ذوقه گلدیم، بۆلبولومدن، گۆلومدن   نئجه دۆشم آیری سندن وطنیم؟
شاعر، اۆرک یاندیرجی بیر حالدا، اۆز دۇغما خلقیندن، ائلیندن آیری دۆشمه یینی
هارایلايیر، سۆنرا، بولوتلارین بارا گلمه سیله، سازلارین چالینماسیلا، غم- کدرین
بۆسبوتون آرادان گئتمه یینی یانا- یانا آرزولاییر.

«آذربایجانیم» آدلی شعرینده، میشوو داغینی یادا سالیر و قهرمان اۇغوللارینی و قیزلارینی درین عشقیله خاطرلاییر و دۇغما آنا دیلینه فخر ائدیر:

فخر ائتدیم دیلینه آذربایجانین قوربانام ائلینه آذربایجانین
«آسلان» آرزولایار اۆز شانجانین ظالیمدن باج آلان آذربایجانیم
شاعریین بو بۆلومده یازدیغی، یاراتدیغی مختلف موضوعلاردا اولان شعرلری هر بیر
نظردن، گۆزل، معنالی و اۆزیه یاتان دیر. گۆزلیم آدلی یازیلان شعرده، شاعر هر نهدن
آرتیق، خلقی میزین بیر- بیرله محبتلی و دوست اولماغینی تاپشیریر.

آلتینجی بۇلوم:

دوستلار ایله دانیشیقلار و مشاعرهلر: بو بۇلوم ده چاغداش شاعرلریمیز صمد،
آسلان، رحیم گۆزل، گۆلدورلو ولی، حاج محمود آرامجان، رحیم قارتال، اصغر فلکی،
رحیم کاویان، میرزا و باشقا نئجه نفر شاعر بیر- بیرلریله گۆزل بیر شکله مشاعره
ائدیرلر کی، هر بیر نظردن اۇخومالی دیرلار. من بورادا «سینکی نئجه» عنوانی آلتیندا،
(میرزا- محمد حسین طهماسب) دن نئجه سطر نمونه اولاراق نظردن کئچیریرم.

داغلا ریم دو ماندی، سینکی نئجه؟   شاخ تادی، بوران دی، سینکی نئجه؟
یئلکن سینیب گمی م دۆشوب گیر دابا   دریامدا طوفان دی سینکی نئجه؟
دوستا بئل باغلادیم، بی وفا چیخدی   وعده لرین دان دی سینکی نئجه؟

میرزا یام، دردی می دئشمه بین منیم   دیلیم قاداغان دی، سینکی نئجه؟
یئدینجی بۇلوم:

گونئی ادبیات تاریخیندن اؤرنکلر:

بو بؤلومده بؤیوک معاصر دیلچى، شاعر و عالم پروفئسور محمدتقى زهتابى-نین، یارادیجىلىغى و اثرلىرى بارهده سؤز گئدیر. بئله عبدالکریم منظوری، محمد مبارز علیزاده، حسین محمدخانى «گؤنئیلى» رحیم کاویان، محمدرضا ملکپور «ناظر شرفخانه». بو عالم و شاعرلر حقیقنده چوخ و دیرلى ایضاحات وئرلییر.

سکگیزینجى بؤلوم:

شانجانین معاصر هنر و ادبیات تاریخیندن اؤرنکلر وئرلیر.

دوققوزونجو بؤلوم:

غمنامهلردن عبارتدیر:

اونوتمايین بیر- بیریزی غربت ائلده آمان دیر

اوزاق گزن تک قالاچاق گؤنو قارا گؤزلیم

شاعر اردبیل و سرعین زلزله سینه گؤره، اؤزک سؤزلىرىنى درین بیر غم ایله بیان ائدیر و بۆتون خلقى بو آغیر و سارسیدىجى مصیبتده یاردیما چاغیریر و اؤز درین احساسینی یازیب، یاراتدیغى و اؤزکلىرلى آلؤولاندىران بیتلر ایله بئله ایفاده ائدیر:

ای انسانلار گلین چاتاق اردبیلین ایمدادینا

بو داغیلان، یورد- یوواسى بر بادینا!

بو بؤلومده شعرلر مختلف وزنده، موضوعدا، گؤزل بیر شکلده یارانیب دیر، بو بؤلومو داغلار آدلى شعرى نین سؤن حصهسى ایله قورتاریرام. شاعر دؤغما خلقینی غفلت یوخوسوندان آییلماغا چاغیریر:

عزیزیم اویان داغلار یاشیلا بویان داغلار

بۆتون عالم اویاندى سن ده گل اویان داغلار

مؤلف بؤیوک بیر عشقیله ایللر بویو، یؤرولمادان و سارسیلمادان چالیشیب. درین معنالى فایدالى، گؤزل و بئله بؤیوک بیر حجمده کتاب یازیب و یارادیب دیر. منجه بعضى جهتلر گؤره بو کتابى مرجع آدلاندىرماق اولار، اؤنا گؤره کى، شفاهى خلق ادبیاتیمیز بارهده حددن آرتیق چالیشیب و بورادا یازیلان عادتلر، مثللر، مراسملر، ائتل طبابتى، تۇرپاقچىلىق، دللكلىک (سلمانى) زهرلى بیتگىلر، ایناملار، افسانلر، ناغیللار، تکم- چیلر، بایرام مراسملرى، چرشنبه مراسملرى، دئمک اولار، بونلارین ۹۰ فایزى آذربایجان شهرلر و کندلرینده عئینى دیرلر. حرمتلى مؤلفه بو بؤیوک فایدالى، معنالى اثرى یاراتماسیندا، اؤنو آلقیشلايیب و اؤنا جان ساغلیغى و شیرین حیات آرزولاییرام.

کتاب

○ رحیم اسداللهی «قارتال» سرعین

عقل و کلام و منطقہ اسکی نشانہ دیر کتاب

زمزمہ طبیعتہ سۆزلو ترانہ دیر کتاب

روح و ئرندی وحدتہ، چشمہ دی عشق و الفتہ

مکتب- علم و حکمتہ گیزلی خزانہ دیر کتاب

مغزده گۆن کیمی ساچا، ظلمتی یول گزر قاچا

معرفتین یولون آچا، یاخشی بهانہ دیر کتاب

ائیلہ بیر حق جهادینی، ثبت ائدیب علمہ آدینی

قوش تک آچیب قانادینی، روحہ روانہ دیر کتاب

وارلیغا ال تاپیب زمان، علمیلہ موج ائدیر جهان

لوحہ قلم قویوب نشان، سانما فسانہ دیر کتاب

دینلہ قلمده قدرتی، علمده گۆر کرامتی

عالمہ یایسین حکمتی، پیک رسانہ دیر کتاب

سۆز قاناد آچدی هر یانا، وئردی حیاتی انسانا

فلسفہ، منطق، عرفانا، دانه به دانه دیر کتاب

سانما قاداقلی دیر دیلین، نکتهده سرئر بیلین

آچماغا تاریخین تئلین، سئومه لی شانہ دیر کتاب

نقش اولونوب نگارلر، هزاره دن هزارلر

خلق اولا شاهکارلر، شاه- زمانہ دیر کتاب

قارتالا یادگار اولا، دهرده قرن لر قالا

سیملره سازلی سۆز سالا، چنگ و چغانہ دیر کتاب

نظامى دن بىر غزل

○چئويرن: نيگار رفيع نى لى

ديله بىر ديم، منە سن بىر گنجه ليك يار اولاسان!
 عهدى- پىمانى توتوب عشقه وفا دار اولاسان
 گۆزلىرىن يادلارى گۆردو كده، گۆلور نرگيز تك
 بىر تىكان دىر منە غمزن، نولا غمخوار اولاسان!
 دوستلوغوندا ن دئمىشم مین لره، دشمن ائشيدىب
 منى اغياره خجل ائتسن، اؤزون خوار اولاسان!
 منە دوست اؤل، نه ضرر دشمنيم اولسون عالم
 كيمسه دن قۇرخمارام، آنجاق كى، دۆز ايلقار اولاسان!
 سن نه قوشسان، سئنايىم من نه ساياق، جان، سنى؟
 هانى بىر اؤيله كۆنول بند و گرفتار اولاسان؟
 شَهْر اهلى سنىن عشقىنده نظامى كىمى دىر
 نه روا آخستانا مونس و دلدار اولاسان؟

نظامى دن بىر غزل:

○چئويرن: جعفر خندان

دلبر، نئجه بىلسين سنه بنزر نشانيم وار
 قلبىم الينه، صبحوم ايسه زلفونه اوخشار
 قالخماقچىن اؤزنگينه دىزىمده هانى طاقت
 يۇخ قوه جلودان توتام سئوگىلى دلدار
 هر بوسه نه بىر جان وئرهرم، ديمه سه، ألما
 چۆن ايسته مرم خىرىم اۆچون سن اولاسان خوار
 صبر ائيله!- دئدين، دردىمه دۆز، گۆزله «نظامى!»
 منده هانى صبر ائتمه يه طاقت گۆر اؤزون يار

قىسا شعرلر

O عزیز محسنی

بیتندە ھەر ناغیل، اۋنون سۇندا

آجى لىقلار دۇنوب شىرىنلىشىرلر

ياشايش بنزەبىر بىر افسانەيە

سۇنۇندا مەنئالار درىنلىشىرلر

***

آچىل اى قىزىل گۆل، ياي اۋز ايبىنى

قۇي گىتسىن آرادان آغى، غم، كدر

سنىن اۋ آل رنگىن، اينجە يارپاغىن-

اۋزىيە حرارت، محبت وئرر

***

عمر كىچىر، حيات بئله سوسور گىندىر

بىزدن يالنىز بۇ دنيادا بىر آد قالىر

آمالىمىز، ائىرىمىز، ھىرىمىز

بىزدن سۇنرا آدىمىزى يادا سالىر

***

خزان ووروب بۇ باغلارى، سولوشوبدور يارپاق، چىچك

شىدا بۆلبول، اۋز نغمەنلە بۇ باغلاردا اومود يارات!

***

دىلسىز بىر بۇيوك خلق گىندەجك بادا

اىلھام منبعى دىر منىم ائلىمە

گىزىشىر قان كىمى دامارلارىمدا

گۆن لىرىم، آي لارىم كىچە اوتونلا

***

وطنسىز ياشاماق ممكن اولسا دا

اۋر كدن باغلى يام دوغما دىلىمە

دىلىمە سۇنمەين، آلوولو سئوگى

ان شىرىن اومودوم، آرزوم بودوركى-

ادامه مقاله‌ی «پیر در اشعار خواجه حافظ شیرازی و ملا محمد فضولی» در شماره ۱۶۴ بهار ۱۳۹۱:

پیر مغان کیست؟

○ غلامرضا ضیائی نیری

«پیر مغان وجود خارجی ندارد و منزل او در درون خواجه بزرگوار و مسند و جایگاه او در دل شاعر عارف است. به عبارت رساتر پیر مغان همان احساس بی‌شائبه و نظر صائب و دل پاک و روشن و سرشت آتشین و می‌آلود و عشق‌آمیز خواجه‌ی شیراز است و با تعمیم بیشتر منظور حافظ از پیر اصولاً هر گونه محرکی که در تهذیب دل عارف و دور کردن او از ریا و نفاق و تشویق او به مستی و استغراق در محبت دوست مؤثر باشد.»

(مرتضوی، ۱۳۸۸، ۵، ش، ص ۲۹۷)

پیر و پیر مغان در دیوان فارسی حکیم فضولی:

به من فرشته کجا می‌رسد ز رفعت قدر حریم درگه پیر مغان مقام من است
در این بیت به دلیل آنکه درگاه پیر مغان مقام فضولی می‌باشد، خود را از جهت مقام و منزلت بالاتر از فرشته می‌داند.
مراسم حرمتی از فیض می‌که پیر مغان مدام خم شده از بهر احترام به من
حرمت و احترامی که فیض می‌به فضولی داده است پیر مغان هم در برابرش خم می‌شود.

از غم و آندوه روزگار، فضولی جز در پیر مغان پناه ندارد
پیر مغان پناه دهنده در برابر غم و آندوه روزگار می‌باشد.
کعبه‌ی ملک است و ملت درگه پیر مغان
قدر دارد تا فضولی خاک این درگاه شد
درگاه پیر مغان کعبه ملک است و تا زمانی که فضولی خاک این درگاه را دارد قدر و منزلت دارد.

یارب به حق حرمت رندان درد نوش ما را می‌فکن از نظر پیر می‌فروش

.....
فضولی ره به خاک درگه پیر مغان بردم بیا تا سوی آب‌زندگانی رهبرت کردم

کسی که راه به خاک درگه پیر مغان برد می‌تواند راهبر بسوی آب حیات (زندگانی) شود.

هست از اسرار دلم پیر مغان را آگهی

منکر حسن چون شوم؟ نفی کرامت چون کنم؟

با توجه به اینکه پیر مغان از راز درون آگاهی دارد انکار حسن و نفی کرامت نمی‌توان کرد.

فضولی در جای جای دیوان فارسی اقدام به مدح چهارده معصوم خصوصاً حضرت محمد(ص) و حضرت علی (ع) کرده است.

عشق کربلا:

دیوان فارسی را با این قصیده آغاز می‌کند:

السلام ای ساکن محنت‌سرای کربلا	السلام ای مستمند و مبتلای کربلا
السلام ای هر بلای کربلا را کرده صبر	السلام ای مبتلای هر بلای کربلا
السلام ای بر تو خار کربلا، تیغ جفا	السلام ای کشته‌ی تیغ جفای کربلا

تا آنجا که می‌گوید:

یا شهید کربلا از من عنایت کم مکن	چون تو شاه کربلایی، من گدای کربلا
در دلم درد دیست‌استیلای بیم معصیت	شربت می‌خواهم از دارالشفای کربلا
روزگاری شد که ماوای فضولی کربلاست	نیست او را میل ماوایی، و رای کربلا
هست امیدم که هرگز بر نگردد تا ابد	روی ما از کعبه حاجت‌روای کربلا

در پایان دیپاچه‌ای که خود بر دیوانش نوشته است می‌گوید:

چون خاک کربلاست فضولی مقام من

نظمم به هر کجا که رسد حرمتش رواست

زر نیست، سیم نیست، گهر نیست، لعل نیست

خاک است شعر بنده، ولی خاک کربلاست

و در جای دیگر از همین دیوان می‌گوید:

از لاله زار حرمت آتش حدیقه‌ای	خاک بخون سرشته‌ی صحرای کربلا
روزی مباد! این که: برای توقعی	از من به غیر آل علی سرزند ثنا
در عمر خویش غیر ثنای علی و آل	از هر چه کرده‌ایم بیسان، توبه ربنا

و قصیده‌ای دیگر را چنین شروع می‌کند:

طاعتی کان در حقیقت موجب قرب خداست

طوف خاک درگه مظلوم دشت کربلاست

تا آنجا که می‌گوید:

آن امام ظاهر و باطن که از محض صفا
همچو ظاهر باطنش آینه‌ی گیتی نماست
دردمندی نیست کز لطف تو درمانی نیافت
خاک درگاه تو اهل درد را دارالشفاست
سایه‌ی لطف خود از فرق فضولی وا مگیر
زان که هم بیچاره و هم بی‌کس و هم بینواست
و در همین دیوان قصیده‌ای در مرثیه‌ی حضرت امام حسین (ع) دارد که چنین
شروع می‌شود:

روی الم باز سوی کربلاست   رغبت بیمار به دار الشفاست
در برخی غزل‌ها نیز به نظر می‌رسد معبود و معشوق فضولی، شهید کربلاست. مثلاً
در غزلی به مطلع:

پی ماتم میان انجمن، ای ماه جا کردی
ز غیرت، باز بر من شهر را ماتم سرا کردی

تا آنجا که می‌فرماید:

فضولی در ره او کشته‌ی تیغ جفا گشتی
عفاک الله شهید کربلا را اقتدا کردی
و جامه‌ای با مطلع:

رسید عید که عقد ملال بگشاید   در فرح به کلید هلال بگشاید
گوید:

محیط حلم حسین علی که نیست جز او
کسی کز او دل اهل کمال بگشاید
نجات خلق، محال است بی محبت او
چو کار خصم ز فکر محال بگشاید

در قصیده‌ای در مدح حضرت علی (ع) با مطلع:

سجده خاک نجف مرغوب اهل عالم است

چون نباشد سجده که جایی که خاکش آدم است

تا آنجا که گوید:

نور او کز بطن غیب افتاده در عهد ظهور

با شعاع لمعه‌ی نور نبوت توأم است

نور وحدت منقسم گشته است در صورت ولی

صورت الفست، دلیل اتحاد مقسم است

مرتضا را کس ندانسته است غیر از مصطفا

هست نفس او به معنی، گر به صورت بن عم است.

و در آخر همین قصیده:

یا امیرالمومنین شد مدت پنجاه سال

کز جناب حق به مدح تو فضولی ملهم است

باد وردش هر زمان ذکر امیرالمومنین

زان که ذکر او جراحت‌های دل را مرحم است

فضولی در قصیده‌ای مهرورزی به چهارده معصوم را انسان کامل می‌شمارد هر

کسی که مطیع و بنده این خاندان باشد آفتاب دولتش زوال نمی‌پذیرد:

روشن است از سرخی روی شفق بر اهل حال

این که او را هست در دل، ذره‌ای از مهر حال

هر که مهر چهارده معصوم دارد، کامل است

هست ماه چارده را هم از آن مهر، این کمال

نیست دور چرخ جز بر منهج اثنا عشر

ظاهر است این معنی از وفق حساب مال و سال

هر شهنشاهی که دارد صدق با آل علی

در نظام ملک او راهی ندارد اختلال

هر سرافرازی که باشد بنده این خاندان

آفتاب دولت او را نمی‌باشد زوال

و در آخر قصیده گوید:

چشم آن دارم که چون خوانی کشد بر اهل فقر

حادم لطف تو بشمارد مرا هم از عیال

در قصیده دیگر در نعت حضرت رسول اکرم (ص) با مطلع:

منم به بادیه‌ی نیستی نهاده قدم به حرف قید ز کلک فنا کشیده رقم

در قصیده مذکور پس از مدح و نعت، پیامبر اسلام (ص) را در مقایسه با سایر

پیامبران از جمله موسی و عیسی برترین پیامبر معرفی می‌کند و در آخر طلب عفو و

شفاعت برای خود و خلق را از حضرت درخواست می‌نماید:

شها فضولی ما گرچه هست محض خطا

خطاست گر به دل آریم با وجود تو غم

امید هست که از لطف تو پذیرد عفو

معاصی همه خلق و فضولی ما هم

تویی که روز جزا چون شفیع خلق شوی

جراحی همه را از تو می‌رسد مرهم

حکیم فضولی در خامه‌ای دیگر به مدح پیامبر اسلام می‌پردازد با مطلع:

ای به قد و عارض و خط و لب، آشوب جهان

سرو قد و لاله رخ، ریحان خط و غنچه دهان

تا آنجا که می‌گوید:

کز ظهورش گشت در چین و عراق و روم و فارس

پست، خاقان و قباد و قیصر و نوشیروان

احمد مرسل که هست از لطف وجود و علم و حلم

رام ساز وحش و طیر، آرام بخش انس و جان

و ابیات پایانی همین قصیده:

شکر الله حب و شوق و ذوق و مه‌رت در دلم

مستدام است و مخلد، باقی است و جاودان

دائم از یمن عطا، لطف و جود و شفقت

کام یابم، کامکارم، کام بینم، کامران

تا فضولی را بود سال و مه و شام و سحر

از زبان، رسم از دل، اسم از جان، اثر از تن، نشان

باد او را شوق و سودا و خیال و مدح تو

هم زبان تعویذ سر، آرام جان، ورد زبان

فضولی در قصیده‌ای در بیان روایت دو برادری از اهل بصره که طالب و مشتاق

دیدار امام علی (ع) بودند، می‌پردازد که خیلی آموزنده و دلچسب و شیرین است با مطلع:

زبان خوش است که توحید حق کند به بیان

اگر چنان نبود، در دهان مباد زبان

در آخر قصیده می‌فرماید:

که مردن است در این ره حیات جاویدان

دلا ز سر بگذر در ره وفای علی

همیشه هست علی را کمین مناقب خوان

هزار شکر که از جان و دل، فضولی زار

گرفته روی به نفرین آل بو مروان

نهاده روی به درگاه آل پیغمبر

امید هست که تا هست گنبد گردان

امید هست که تا هست گردش گردون

همیشه از کرم مرتضا شود ممدود   ظلال سلطنت و جاه پادشاه زمان
فضولی در قصیده سی و هشت دیوان فارسی به چهارده معصوم ارادت می‌ورزد و در
پایان همین قصیده اظهار می‌دارد که با ارشاد ائمه انسان می‌تواند قابل قرب خداوند
شود:

دلا تا کی چنین در قید آن زلف دو تا باشم؟

اسیر دام محنت، بسته بر دام بلا باشم

و ادامه می‌دهد تا آنجا که:

کنم غسل طریقت، پاک از رجس خطا باشم	ز بحر فیض دریای نجف موجی رسد بر من
گهی از زائران روضه‌ی خیرالنساء باشم	گهی از سایران جلوه‌گاه مصطفی‌اگردم
بدان شه قاصد درگاه شاه کربلا باشم	ز راه صدق باشم قاصد طوف حسن یعنی
به ارشاد ائمه قابل قرب خدا باشم	ز زین العابدین و باقر و صادق رسم جایی
ز اقلیم خراسان طالب نور رضا باشم	ز خاک خطه‌ی بغداد یابم، نگهت موسی
ز لطف عسگری مستوجب جود و سخا باشم	جواد از جود هادی از سخا بخشد مرا بهره
برافرازد لسوای معدلت زیر لسوا باشم	دمی گز ملک معنی سوی صورت مهدی هادی
ز الطاف علی و آل با برگ و نسوا باشم	الهی چون فضولی روزی‌ام کرد آن که پیوسته
چنان کن کاین چنین از ابتدا تا انتها باشم	چو من در ابتدا از شاه مردان برده‌ام فیضی

پیر و پیر مغان در دیوان ترکی حکیم فضولی:

خاک ساغر گیل جمیشدیر، ای پیر مغان

خبر ائت ساقی‌یه کیم توتمایا ساغر گستاخ

من ایچمه‌دن آچیلماز ایمیش باب مغفرت

سوگندلر بو‌بابدا پیر مغان ایچر

زاهد چوخ ائتمه طعنه می افتاده‌سینه کیم

چوخلاری یینخدی پیر - مغانین کرامتی

یوخ اوزوندن خبری کیم کی گلیر دنیا یا

بزمند دیشره قوماز پیر - مغان هوشیاری

عفو ائدر خدمتده هر نقصانیمیز پیر - مغان

ای فضولی جانیمیز، اهل کمالین صدقه‌سی

فضولی در قصیده ۲۱ همین دیوان پیر و مراد خود را رسول اکرم (ص) می‌داند و خود را تابع شریعت محمدی می‌داند و در آغاز همین قصیده ضمن نعت پیامبر گرامی اسلام در پایان می‌گوید:

شها فضولی - دلخسته‌یم، بحمدالله
 الوبدورور سؤزومون نظم و نثری نعتینده
 ره - شریعتینه تابع، امرینه مامور
 همیشه گوهر منظور لؤلؤی منثور
 نه اعتبار گر اولدویسا هیئتیم محقور
 نچون کی حکم مثالینده سطر بین‌سطور
 اومیدوار کی توتدوقجا ملک راه نظام
 مرور عؤمر و ثنای رسول الله کبیرم
 در قصیده ۲۲ مادحان آل علی (ع) را مستوجب غفران می‌داند، قصیده مذکور در نعت و مدح شاه مردان علی (ع) می‌باشد به طوری که در اواسط قصیده می‌گوید:

سایر مخلوقدان بیر کیمسه اولسا پاکدل
 اهل بیتین فرقه‌سیندن سایلیبر، سلمان اولور
 خواه سید، خواه عامی، کام بولماز بی‌ادب
 فعلی مستحسن اولان، مستوجب احسان اولور
 یؤز مشقت چکسه، کام دل تاپار انجام کار
 هر کیمین عالمده مولاسی شه - مردان اولور
 تابع فرمان اندر حکمونو جمله عالمی
 مرتضی حکمونه هر کیم تابع فرمان اولور

و در آخر قصیده

دم وورام اوصاف - اولاد - علی (ع) دن نجه کیم

مادح آل علی مستوجب غفران اولور

حکیم فضولی در غزل ۵ دیوانش در مورد بعثت حضرت محمد (ص) به پیامبری اظهار می‌دارد که خورشیدی ظاهر شد مانند خورشید. نور ستارگان (پیامبران دیگر) در برابر عظمت نور وی محو شدند و حکما و فلاسفه در برابر حکمت وی پست و حقیر شدند و در پایان همین غزل می‌گوید که راه شرعی حضرت نبی (ص) را رفتن موجب رهایی از ضلالت و گمراهی می‌باشد.

و بدین طریق پیر فضولی در همین غزل به صراحت حضرت رسول اکرم (ص) می‌باشد:

اشرقت من فلک البهجة شمس و بها

ملا العالم نورا و سرورا و بها

چیخدی بیر گۆن کی ضیاسیندا تمامی رسل

اولدو محو اؤیله کی خورشید شعاعیندا سها

پایان همین غزل:

ای فضولی ره شرعینی توت اول راهبرین

بو طریق ایله ضالالتدن اؤزون ائيله رها

مولانا فضولی در غزلی دیگر (۲۶۰) در نعت رسول اکرم (ص) می گوید:

ای وجودون اثری خلقت- اشیا سببی   نبی اول وقت کی بالفعل گره کمزدی نبی

سید ابطحی و امی و مکی و ذکی   هاشمی و مدنی و قریشی و عربی

بیت آخر غزل:

یا نبی قیلما فضولینی قاپیندان محروم   عفو قیل وار ایسه در گاهدا ترک- ادبی

در آخر غزل ۲۸۶ شرط رسیدن به منزل مقصود را گرفتن دامان شرع احمدی می-

داند:

فضولی دئمه ینتمک منزل مقصوده مشکل دیر

توتام دامان شرع احمد مختار (ص) ینتمزمی؟

نتیجه گیری:

با توجه به نتایج حاصله در موضوع پیر امیدواریم در بررسی دقیق و یا نسبتاً دقیق

پیرامون مورد نظر این دو شاعر عارف مشخص شود و در ترسیم چهره‌ی واقعی پیر در

نظر این بزرگواران موفق شده باشیم.

همچنانکه پیش تر گفته شد در سلوک عرفانی و طی طریق عرافا، به لزوم داشتن

پیری روشن ضمیر و راهبر تاکید فراوان دارند و هر دو شاعر عارف نیز به لزوم داشتن

پیر و مرشد و متابعت و پیروی از دستورات پیر را از لوازم سلوک می‌دانند و معتقد

هستند که بدون همراهی پیری که بینش عارفانه دارد، پیمودن راه را خطرناک یا

موجب گمراهی و یا اینکه رسیدن به سر منزل مقصود غیرممکن می‌شود.

لسان‌الغیب پیر و مراد خود را پس از سالها جستجو و تحمل دشواری‌های سلوک در

گوشه میخانه عشق پیدا می‌کند و همان پیر مغان است و پیر مغان غیر از پیران

صومعه‌نشین و مرشدان صاحب مسند است که در خانقاه‌ها به تربیت مریدان اشتغال

دارند.

در نظر اکثر محققان و حافظ‌پژوهان معتبر، پیر مغان همان دل پاک و روشن خواجه‌ی

شیراز است و یا هر گونه محرکی است که در آراستن دل عارف و دور کردن او از تظاهر

تملق و ریا باشد و یا اینکه پیر مغان همان عشق است که رهبر خواجه در طی طریق معرفت و حقیقت می‌باشد.

با این اوصاف با تمام عشق و علاقه و ارادتی که حکیم فضولی به پیر مغان دارد، و با توجه به تقدس و منزلتی که به درگاه پیر مغان در اشعارش متصور شده است، باید اذعان کرد که مولانا فضولی با توجه به مدایح و نعت‌هایی که در وصف ائمه اطهار مخصوصاً رسول اکرم دارد به وضوح پیر و پیر طریقت خود را پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه معصومین اعلام می‌دارد، مادحان آل علی (ع) را مستوجب غفران می‌داند و پیروی و متابعت از سیره و روش این بزرگواران را موجب رهایی از گمراهی و ضلالت می‌داند.

کتابنامه:

- ۱- پیام، نادعلی (۱۳۷۸)، سککیز یوز ایل آذربایجان تورکجه غزلی، چاپ اول، تهران: نشر مؤلف.
- ۲- ثروتیان، بهروز (۱۳۸۰)، شرح غزلیات حافظ، چاپ اول، تهران: انتشارات پویندگان دانشگاه.
- ۳- جریزه‌دار، عبدالکریم (۱۳۷۸)، دیوان حافظ (قزوینی، غنی) چاپ هفتم، تهران: انتشارات اساطیر.
- ۴- حصاری، میرهدایت (۱۳۷۷)، فضولی‌نین مذهبی و مشربی باره‌ده، چاپ اول، تهران: بهار.
- ۵- خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۸۹) حافظ‌نامه، چاپ نوزدهم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۱.
- ۶- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۵۴)، از کوچه زندان، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ۷- سجادی، جعفر (۱۳۸۹)، فرهنگ اصطلاحات و تعابیر عرفانی، چاپ نهم، تهران: انتشارات ظهوری.
- ۸- شاهی، عسگر (۱۳۸۷)، محمدفضولی غزل‌نری‌نین عرفانی شرحی، چاپ اول، باکو: رایزنسی فرهنگی سفارت ایران، جلد ۱ و ۲.
- ۹- غنی، قاسم (۱۳۸۶)، تاریخ عصر حافظ، چاپ دهم، تهران: انتشارات زوآر.
- ۱۰- غنی، قاسم (۱۳۸۶)، تاریخ تصوف در اسلام و تطورات و تحولات، چاپ دهم، تهران: نشر اختر.
- ۱۱- فضولی، محمد (۱۳۸۸)، دیوان اشعار ترکی، حسین محمدزاده صدیق، چاپ ششم، تبریز: نشر اختر.
- ۱۲- فضولی، محمد (۱۳۸۷)، دیوان اشعار فارسی، حسین محمدزاده صدیق، چاپ اول، تبریز: انتشارات یاران.
- ۱۳- گوهرین، سیدصادق (۱۳۸۸)، شرح اصطلاحات تصوف، چاپ اول، تهران: انتشارات یاران ج ۲ و ۱.
- ۱۴- مرتضوی، منوچهر (۱۳۸۸)، مکتب حافظ، چاپ پنجم، تهران: انتشارات توس، جلد ۲ و ۱.
- ۱۵- مشرف، مریم (۱۳۸۰)، زندگی و شعر فضولی، چاپ اول، تهران: انتشارات روزنه.

گلستان سعدی و ترجمه‌های کهن ترکی آن

○پروفیسور دکتر محسن نقی سوپلو- دکتر شهلا عبداله‌ینوا

گستره ادبیات فارسی در طول قرون متمادی که از عمر آن سپری گشته، ادبا، شعرا و بزرگان بسیاری به خود دیده‌اند. از میان شاعران ادبیات فارسی زبان قرون وسطی، شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی (۱۲۹۱-۱۲۰۹ میلادی) برجسته‌ترین و ای بسا توانمندترین آنها به حساب می‌آید تا آنجا که همواره از او در کنار برترین چهره‌های ادبی شرق اسلامی همچون فردوسی، خیام، نظامی، مولانا و حافظ نام آورده می‌شود. معروفیت وی بواسطه آثار ناب و خاصی است که از خویش به جای نهاده است. گلستان جایگاه خاصی در میان آثار سعدی دارد و بواسطه برخورداری از سادگی و روانی کلام، معانی ژرف و عمیق و بکارگیری ساختار خاص در شیوه نگارشی از درهای ناب ادبیات جهان به شمار می‌رود.

گلستان به نثر مسجع نوشته شده و حاوی حکایات منثور کوتاهی است که با اشعار همگون در مضامین به آنها می‌رسد. بکارگیری چنین شیوه‌ای منجر به افزایش قدرت تأثیرگذاری معنایی و نیز زیبایی اثر می‌گردد و به غنای بیشتر کیفیت ادبی آن می‌انجامد.

تاکید بسیار بر خصایلی نیک از جمله خلوص نیت و صداقت، وقار و متانت، پاکی و نجابت، خیرخواهی و سخاوت، گشاده دستی و دستگیری، سعه صدر و دیگر ارزش‌های والای انسانی موجب گردیده تا گلستان سعدی در میان آثار کلاسیک معروف و مشهور فارسی زبان، از نظر تعداد نسخ خطی بجا مانده، جایگاه نخست جهانی را از آن خود سازد که این امر مؤید اهمیت بیش از اندازه جامعه بشری به مقولات مورد اشاره در گلستان است.

ترجمه گلستان به لهجه‌های مختلف ترکی و به تبع آن پراکندگی در گستره وسیع جغرافیایی را می‌توان به عنوان یکی از دلایل معروفیت گلستان در خاور نزدیک و خاورمیانه بر شمرد.

یکی از نخستین ترجمه‌های گلستان سعدی به ترکی "گلستان‌بالتُرکی" نام دارد که در سال ۷۹۳ هجری قمری (قرن ۱۴ میلادی) بوسیله سیفی سرایی از شاعران و مترجمان آن دوره انجام گرفته است.

سیفی سرایی در این اثر که ترجمه آزاد گلستان سعدی به زبان قبچاقی محسوب می‌شود، با حذف و تلخیص برخی قسمت‌های متن اصلی و همچنین با افزودن عباراتی به ابتکار خود، به کتابت ترجمه گلستان همت گماشت (۷، ص ۱۱، ۱۲). اینگونه ترجمه‌ها نشان از ابتکار و خلاقیتی دارد که مترجمان مشرق زمین در قرون وسطی، مضاف بر ترجمه صرف از خود به خرج می‌دادند. محققان به دلیل وجود چنین خصوصیتی در ترجمه گلستان سیفی سرایی، راجع به این اثر نظرات متفاوتی ابراز داشته‌اند. امیر نجیب دانشمند شهیر ترکیه «گلستان بالترکی» را گاهی ترجمه و گاهی تبدیل نامیده است (۸، ۹۱-۹۳).

در همان سده ۷ سال پس از سیفی سرایی، شاعری به نام سیبیبجایی به ترجمه گلستان سعدی به زبان ترکی پرداخت. همانگونه که از نام مترجم بر می‌آید، وی از شهر ایسیبجای (به ترکی: سایرام) بوده که هم اکنون در شمال شهر تاشکند، شرق سیر دریا (سیحون^۱) واقع شده است.

تنها نسخه خطی این ترجمه که مدت‌های مدیدی از دید تورکولوژیست‌ها دور مانده بود، هم اکنون در موزه بریتانیا در دسترس علاقه مندان قرار دارد. اوچمان نخستین فردی است که اطلاعاتی درباره این نسخه ارائه نموده است.

بنا به اظهارات یانوس اوچمان این نسخه مشتمل بر ۱۱۰ صفحه می‌باشد و زمان کتابت، مکان کتابت و نام کاتب در آن درج نشده است. بنا بر اطلاعات بر آمده از متن نسخه، سیبیبجایی در سال ۱۳۹۸ - ۱۳۹۷ میلادی ترجمه اثر را به پایان رسانید و آن را به محمدسلطان پسر میرانشاه تیموری تقدیم داشته است. (۱، ص ۲۶).

از دیگر ترجمه‌های کهن گلستان سعدی، گلستان نامه‌ای است که به سال ۸۳۳ هجری قمری توسط مصطفی بن قازی آراج به زبان ترکی ترجمه شده است. نسخه‌ای خطی از این ترجمه که به خط مترجم در ۱۳ شعبان ۸۳۳ هجری قمری تحریر گشته، در کتابخانه عمومی سالتیکف شدترین شهر سن پترزبورگ روسیه موجود است. رستم علی‌یوف، خاورشناس برجسته اتحاد جماهیر شوروی سابق، نخستین فردی بوده که از

^۱ نام دو رودخانه معروف در آسیای مرکزی که با الفبای مأخوذ از عربی به شکل «جیحون» و «سیحون» نوشته می‌شوند، به نظر نویسنده این پاورقی (حسین م. گونئیلی) باید به شکل جیهون و سیهون نوشته شوند زیرا: اولاً صدای «ح» تنها در زبان عربی کاربرد دارد و در زبانهای ترکی و آسیای مرکزی موجود نمی‌باشد. دوماً این نام با امپراتوری «هون» گره خورده است و با همین الفبا این کلمه هرگز به شکل «حون» نوشته نمی‌شود و درستش نیز همین است زیرا کلمه هون نیز عربی نمی‌باشد.

وجود این نسخه خبر داده و اطلاعاتی در این زمینه منتشر نموده است. این دانشمند مشهور، ترجمه مذکور را به متن فارسی بسیار نزدیک دانسته و معتقد است مترجم براساس قواعد مرسوم در ترجمه‌های ادبی کلاسیک شرقی، بخش مقدمه گلستان را به اختصار ترجمه کرده و بخشی تحت عنوان "سبب ترجمه کتاب" را که نوشته مترجم می‌باشد، جایگزین بخش "سبب نظم کتاب" نموده است (ص ۲۸، ۳۹).

در این نسخه، گلستان سعدی به نثر ترکی ترجمه شده است. لازم به ذکر است که در ترجمه منثور صورت گرفته بر بخش منظوم، متن منظوم ترکی کتابت شده اما از نثر فارسی گلستان در این نسخه اثری نیست.

در قرون وسطی گلستان سعدی به زبان‌های ترکی مختلف از جمله ترکی آذربایجانی به صورت تحت‌اللفظی ترجمه و به صورت گسترده‌ای پخش شده است. بد نیست یادآور شویم که ترجمه تحت‌اللفظی از روش‌های کهن ترجمه به شمار می‌رود که نخستین بار در آذربایجان جهت ترجمه متن قرآن مورد استفاده قرار گرفته است. رشد و پیشرفت چنین اسلوبی در ترجمه مدیون ترجمه‌هایی است که بر روی گلستان سعدی انجام گشته است چرا که گلستان سعدی سالیان متمادی به عنوان مهمترین کتاب آموزش زبان فارسی در این سرزمین مورد استفاده علاقمندان قرار می‌گرفت.

گمان می‌رود نخستین نسخه خطی ترجمه گلستان سعدی به زبان ترکی که بر اساس اسلوب تحت‌اللفظی صورت گرفته، مربوط به قرون ۱۴ و ۱۵ میلادی باشد. مصطفی بن قازی آراج در ترجمه اشعار از این روش استفاده نموده است.

در حال حاضر یکی از قدیمی‌ترین نسخ گلستان سعدی به همراه ترجمه تحت‌اللفظی آن به زبان ترکی تحت شماره ثبت ۳۳۳۳ - B در انستیتو نسخ خطی فرهنگستان ملی علوم جمهوری آذربایجان مورد مراقبت و نگهداری قرار دارد. آغاز و پایان نسخه افتادگی داشته و نام اثر و تاریخ کتابت آن قید نشده است. با این حال براساس ویژگیهای نسخه شناسی می‌توان آن را به قرن ۱۷ میلادی مربوط دانست.

نکته حائز اهمیت درباره این نسخه آنست که گمان می‌رود نسخه از اثری مربوط به قرن ما قبل کتابت آن، رونویسی گردیده باشد. زیرا در هنگام کتابت این نسخه جهت ترجمه تحت‌اللفظی، از قبل فضای مورد نیاز در زیر سطور در نظر گرفته شده و به همین دلیل از هر صفحه تنها ۸ سطر به کتابت متن فارسی اختصاص یافته است. یکی از دلایل دیگری که گمان ما را در رونویسی شدن این نسخه از روی متن نسخه‌ای مربوط به قرن ۱۶ میلادی به یقین نزدیک تر می‌سازد، کلمات قدیمی ترکی به کار

رفته در این ترجمه نظیر: *buncilayin* - همچو این؛ *duruşmaq* - جنگیدن، کوشیدن؛ *ilətmək* - رساندن، بردن؛ *irışmək* - رسیدن و *yegræg* - بهتر، خوبتر؛ *geyəsi* - لباس؛ *nəsnə* - شئی؛ *çoraq* - جای شوران؛ *ulaşmaq* - رسیدن و *ısıрмаq* - گاز گرفتن است که بیشتر به خصوصیات متون آذربایجانی قرون ۱۵ و ۱۶ میلادی شباهت دارد.

در این نسخه متن فارسی همه جا با مرکب قرمز و ترجمه تحت‌اللفظی آن نیز که توسط محمدبن حسین روانی صورت گرفته، با جوهر مشکی نوشته شده است. هم خط متن اصلی و هم خط مربوط به ترجمه به یک فرد تعلق دارد. متن فارسی نسبتاً درشت و به خط نستعلیق خواناست. نسخه مشتمل بر ۱۰۲ ورق در ابعاد ۱۸ × ۲۳ سانتی‌متر می‌باشد. کاغذ نسخه فرنگی و دارای نقشاب است. هر کلمه از متن گلستان سعدی در این نسخه به صورت تحت‌اللفظی ترجمه شده است.

از تطبیق متن فارسی با ترجمه ترکی می‌توان چنین استنباط نمود که مترجم در اینگونه آثار به دنبال ترجمه کامل و تفصیلی متن فارسی نبوده بلکه رساندن معانی کلمات آن هم به صورت تحت‌اللفظی هدف اصلی مترجم بوده است. ترجمه‌های حاوی هر دو متن اصلی و ترجمه یا به عبارت دیگر ترجمه های دو زبانه غالباً مورد استفاده فارسی آموزان قرار می‌گیرد. اساس و مبنای کار ترجمه زبان بیگانه در ترجمه‌هایی که بر این اسلوب صورت می‌پذیرد، جمله نیست بلکه کلمه نقش محوری ایفا نموده و پایه و اساس ترجمه را تشکیل می‌دهد. بدیهی است در اینگونه ترجمه‌ها به دلیل آنکه زبان ترجمه در قالب ساختار جمله سازی زبان اصلی قرار می‌گیرند، از بهم چسباندن کلمات جمله مناسبی حاصل نخواهد گشت. نمونه‌های زیر که به متن گلستان سعدی و ترجمه تحت‌اللفظی آن اختصاص دارد مؤید این مطلب است (۲، اوراق ۵۱، ۸۴ پ):

نمونه اول:

"پارسایی را دیدم بر کنار دریا که زخم پلنگ داشت" (۴، ص ۸۰)

ترجمه:

«Bir salehi gördüm کنارında dərya kimi, zəxmi qaplan tutardı»

در متن اصلی ترکیب اضافی "بر کنار دریا" مطابق قواعد دستور زبان فارسی ابتدا مضاف و سپس مضاف الیه ذکر شده و در ترجمه ترکی آن نیز بر اساس متن فارسی، ترکیب به صورت «kənarında dərya» آمده است یعنی تقدم مضاف بر مضاف الیه

که در دستور زبان فارسی رعایت می‌شود، عینا به همان حالت در ترجمه ترکی حفظ گردیده، در حالی که در زبان ترکی مضاف الیه بر مضاف مقدم است. به عبارت دیگر چنانچه این ترجمه به صورت تحت‌اللفظی صورت نمی‌گرفت، ترکیب فوق باید به صورت «*dərya kənarında*» نوشته می‌شد. بهتر است به این مورد نیز اشاره شود که مترجم در همین جمله فعل "داشت" را اشتباها در معنای گرفت «*tutard*» ترجمه کرده اساسا در حالی که ترجمه صحیح آن بدین صورت می‌باشد:

«*(Onda) qaplan yarasi var idi*»^۱

نمونه دوم:

"به از روی زیباست آواز خوش" (۴، ص ۱۱۵)

ترجمه:

«*Yegdi yüzdən gözəg avaz- xoş*»

در اینجا نیز ترکیب وصفی "روی زیبا" به صورت «*yüzdən gözəl*» ترجمه شده است در حالی که اگر مبانی دستور زبان ترکی به جای قواعد دستور زبان فارسی مدنظر قرار می‌گرفت این ترکیب می‌بایست «*gözəl yüzdən*» ترجمه می‌گردید. البته این نکته را نیز نباید از نظر دور نگه داشت که مترجم برخی مواقع به این نکته دقت داشته و تلاش نموده تا ترجمه صحیحی از جملات و عبارات را ارائه نماید. دو نمونه زیر گواهی است در تایید این مطلب (۲، اوراق ۲ پ، ۱۲ ر):

نمونه الف:

"بوی گلم چنان مست کرد که دامنم از دست برفت" (۴، ص ۳۲)

ترجمه:

«*Bəni gül rayihəsi ancılayın sərxoş eylədi ki, ətəgim əldən getdi*»

نمونه ب:

"روز میدان نه گاو پرواری"

"اسب لاغر میان کار آید" (۴، ص ۴۲)

ترجمه:

Meydan günündə simiz öküz işə yaramaz, arıq at meydanda işə gəlür.

^۱ - "داشتن" به زبان ترکی در معنی "توتماق"، یعنی "گرفتن" نیز استفاده می‌شود.

همانگونه که ملاحظه می‌شود مترجم ترکیبات بکار رفته در ۲ نمونه الف و ب یعنی ترکیبات «gül rayihəsi» (بوی گل)، «Meydan günündə» (در روز میدان)، «simiz öküz» (گاوپرواری) و «arıq at» (اسب لاغر) را به گونه‌ای متفاوت با نمونه اول و دوم، بر اساس ساختار زبان ترکی و با رعایت قواعد زبان ترجمه، ترجمه نموده است.

با این حال گمان می‌رود مترجم بیشتر به ترجمه آزاد متن فارسی گرایش داشته است. در مجموع این ترجمه به نوعی تداعی کننده لغت نامه فارسی، ترکی است. این ترجمه بیشتر به عنوان منبع غنی لغات جهت تحقیق و بررسی واژه شناسی تاریخی به کار می‌آید.

گلستان سعدی در قرن ۱۷ میلادی نیز به شکل کتاب بوسیله محمدبن حسین روانی شاعر و مترجم آن دوره به زبان ترکی ترجمه شده است. آنگونه که از نسب وی بر می‌آید، می‌توان وی را ابروانی به حساب آورد. نسخه دست نویس این کتاب که با دستخط همین شخص به سال ۱۰۶۸ هجری قمری (۱۶۵۸-۱۶۵۷ میلادی) کتابت شده، به کتابخانه شخصی حاجی محمد نخبوانی کتابشناس معروف متعلق بوده که بعدها به کتابخانه ملی تبریز هدیه گردید و در حال حاضر نیز در آنجا مورد نگهداری قرار دارد. مترجم این نسخه دست نویس را به حاکم وقت تۆرکیه سلطان محمدخان بن ابراهیم خان (۱۶۶۰-۱۶۲۶ میلادی) تقدیم نموده بود. نسخه مزبور با خط درشت و زیبای نسخ تحریر شده و مشتمل بر ۱۰۷ ورق ۱۷ سطری در ابعاد ۲۵ × ۱۵ سانتی‌متر می‌باشد.

روانی علاوه بر ترجمه کامل مقدمه گلستان سعدی، دیباچه‌ای چند برگی از خود نیز به آن افزوده است. وی در این دیباچه از شوکت و قدرت لایزال خداوند سخن ساز نموده و بر اساس شیوه مرسوم، بر خاتم پیامبران درود و صلوات فرستاده است. روانی در این نسخه هیچ معلوماتی درباره شخص خود نیاورده است. روانی در دیباچه ترجمه گلستان سعدی را اینگونه توصیف می‌نماید:

«Ərbab-i təriqətin müdəqqiqi və əshab-i həqiqətin mühəqqiqi», Bəlağət
bustanının hümay-i bülənd pərvazı və fəşahət gülüstanının bülbül-i
nəğməpərdazı».

مدقق ارباب طریقت و محقق اصحاب حقیقت، همای بلند پرواز بوستان بلاغت و بلبل نغمه‌پرداز گلستان فصاحت.

همانگونه که از متن آهنگین توصیفات فوق بر می‌آید، روانی دیباچه‌ای که خود افزوده را نیز به نثر مسجع نگاشته است.

با مقایسه متن اصلی و ترجمه‌ای که روانی انجام داده، در می‌یابیم که مترجم تلاش بسیار داشته تا بتواند گلستان را به گونه‌ای دقیق ترجمه نماید و البته در این امر نیز بسیار موفق عمل نموده است.

روانی در ترجمه گلستان سعدی، هم در ترجمه بخش منظوم و هم در ترجمه بخش منثور گلستان، در برخی قسمت‌ها خود را از قید متن رها نموده و عباراتی را به متن اصلی افزوده است. مثال زیر نمونه‌ای از این دست است در ترجمه مربوط به بخش نثر گلستان:

"گفتمش بر رعیت ضعیف رحمت کن تا از دشمن قوی زحمت نبینی" (۴، ص ۵۰)

Dedim: Duadansa, rəiyyət fūqəranın hallarına mərhəmət və zülfa firqəsinə şəfqət-ü mürüvvət eylə, ta ki düşməndən əmin olasan

ترجمه: گفتم به جای دعا به حال فقرای رعیت مرحمت و بر فرقه ضعفا شفقت و مروت کن تا از دشمن ایمن باشی.

همانگونه که ملاحظه می‌شود ترجمه از نظر مضمون کاملاً با نمونه اصلی مطابقت دارد. تنها با این تفاوت که حجم ترجمه کمی بیش از حجم متن اصلی است. تلاش مترجم در پیروی از شیوه نثر مسجع متن را می‌توان مهمترین عامل افزودن کلمات و ترکیبات جدید به متن و بالتبع افزایش حجم متن دانست.

مترجم در نمونه مذکور با اضافه کردن عبارت "بر فرقه ضعفا شفقت و مروت" در پی آن بوده که آخرین کلمه را با "مرحمت" هم قافیه سازد.

اینگونه تغییرات و افزودن به متن اصلی، در ترجمه برخی از بخش‌های منظوم گلستان نیز به چشم می‌خورد. نمونه‌ای که در پی می‌آید، نشان می‌دهد که روانی با کمک گرفتن از ۲ بیت به ترجمه بیتی از گلستان مبادرت ورزیده است:

"مکن نماز بر آن کس که هیچ نکرد

که عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد"

O ki dünyayə sərf-i ömr etdi,
Yeməyüb, aqibət qoyub getdi,
Qılma ol mülhidin namazın kim,
Nə əməl eylədi, nə əl tutdu.

ترجمه:

آنکه به دنیا صرف عمر کرد
 نخورد و سرانجام گذاشت و رفت
 نماز آن ملحد را مکن
 که نه عمل کرد نه دست گرفت

روانی با این ترجمه به نوعی بر حجم متن افزوده است.

ترجمه امروزی بیت فوق از گلستان بدین صورت است:

Namaz qılma ona ki, heç Xeyir demədi
 Ömür boyu ehtirasla mal topladı, yemədi.

(۶، ص ۲۳۷)

ترجمه: نماز مکن بر آن که هیچ (دعای) خیری نگفت؛ همه طول عمر آزمندانه
 مال اندوخت و نخورد.

این نکته را نیز نباید از نظر دور نگه داشت که چنین روشی در ترجمه‌های منظوم
 قرون وسطی بسیار متداول و مرسوم بوده است.

ترجمه‌ای که توسط اساتید بنام آذربایجانی محمد آقاسلطان، رحیم سلطانونف و
 اسماعیل شمس بر روی گلستان سعدی انجام گرفت کامل‌ترین ترجمه گلستان سعدی
 به زبان ترکی آذربایجانی به حساب می‌آید که به سال ۱۹۶۲ میلادی انتشار یافت. در
 این ترجمه استاد محمد آقاسلطان، بخش منظوم گلستان را ترجمه نمود و استادان
 رحیم سلطانونف و اسماعیل شمس ترجمه بخش منثور آن را به انجام رساندند. (۳)

پس از به پایان رسیدن ترجمه مذکور، پروفسور رحیم سلطانونف خاورشناس و
 مترجم برجسته آذربایجانی جداگانه به تالیف مونوگرافی بسیار ارزشمندی درباره
 گلستان سعدی همت گماشت که در نوع خود ستودنی است و در حال حاضر به عنوان
 منبع و مرجع پژوهشی بسیاری از علاقمندان ادبیات مورد استفاده قرار می‌گیرد.

در سرزمین‌های اسلامی از جمله آذربایجان این اثر گرانسنگ در زمره کتاب
 آموزشی به حساب می‌آمده و در سطح وسیعی مورد تدریس قرار می‌گرفته و علاقمندان
 بسیاری را به خود جذب می‌نموده است.

گلستان سعدی اثر بسیار ارزشمندی است که مضامین و محتوای آن هنوز تازگی و
 طراوت خود را حفظ کرده و درک آموزه‌های آن با گذشت قرن‌ها همچنان حائز اهمیت
 بوده و تأثیرانگیز به نظر می‌رسد. بدین‌رو لازم است علاوه بر تلاش‌های بسیاری که

توسط محققان و پژوهشگران در جهت معرفی هر چه بهتر گلستان سعدی صورت می‌گیرد، برنامه‌هایی هدفمند و کارشناسی شده جهت تحقیقات مربوط به ترجمه‌های صورت گرفته از روی گلستان در نظر گرفته شود تا ضمن معرفی بیشتر غنای ادبی میراث فرهنگی مکتوب به جای مانده از پیشینیان، نقش گلستان سعدی در فرهنگ سازی تأثیرپذیران آن و همچنین آگاه سازی همگان نسبت به تأثیرات این اثر در شکل‌گیری بسیاری از مکاتب، بیش از پیش آشکار شود.

منابع:

- ۱- اوچمان یانوس، ترجمه ناشناس گلستان سعدی به زبان چغتایی، سالنامه مجله بررسی‌های زبان ترکی. آنکارا، ۱۹۶۸ (به زبان ترکی)
- ۲- ترجمه گلستان سعدی، مترجم محمدبن حسین روانی، میکروفیلم دستنویس ملی تبریز در انستیتوی نسخ خطی آکادمی ملی علوم جمهوری آذربایجان.
- ۳- رحیم سلطانوف، گلستان سعدی، باکو، ۱۹۸۹ (به زبان ترکی آذربایجانی)
- ۴- سعدی شیرازی، کلیات. به اهتمام محمدعلی فروغی. تهران، ۱۳۶۵ (به زبان فارسی)
- ۵- سعدی شیرازی، گلستان (متن انتقادی). ترجمه، مقدمه، توضیحات و تعلیقات رستم علی‌یوف. مسکو، ۱۹۵۹ (به زبان روسی)
- ۶- سعدی شیرازی، گلستان، باکو، ۱۹۸۷ (به زبان ترکی آذربایجانی)
- ۷- سیفی سرایی، ترجمه گلستان. مقدمه از: پروفسور دکتر فریدون نازی‌یوف. آنکارا، ۱۹۵۴ (به زبان ترکی)
- ۸- نجیب ا. ن. بررسی تاریخ زبان‌های ترکی. مسکو، ۱۹۸۹ (به زبان روسی)

Azərbaycan- İran elmi-pedaqoji və ictimai əlaqələr tarixinə yeni baxış ○ A.Ə. Əsgərova

ADPU-nun əməkdaşı, ADMİU-nun dissertant

Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri Azərbaycan-İran mədəni əlaqələrinin tarixinə və bu gününə dair vaxtaşırı əsərlər yazır, məqalələr dərc etdirir, bu əlaqələrin əhəmiyyətini müasir oxucuya, xüsusilə də gənclərə çatdırırlar.

Bu mənada Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdiri, pedaqoji elmlər doktoru, professor Hüseyn Əhmədovun bu günlərdə nəşr etdirdiyi yeni bir sanballı əsəri diqqəti cəlb edir. “Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair öçerklər” (Bakı, “Maarif”, 2012, 541 səh.) adlanan bu kitabın ilk fəsili “Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərq xalqları ilə elmi-pedaqoji əlaqələri tarixinə” həsr edilmişdir. Müəllif yazır: “Azərbaycan əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi bu gün də, öz geosiyasi və geocoğrafi mövqeyinə görə Qərb və Şərq sivilizasiyalarını qovuşdurən körpü rolunu oynayır. Azərbaycanın xarici Siyasətində qonşu dövlətlərlə, o cümlədən İran İslam Respublikası ilə səmimi əlaqələrin qurulması böyük önəm daşıyır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin İran Respublikasına rəsmi və işgüzar səfəri, Azərbaycana gəlmiş çoxsaylı nümayəndə heyətləri ilə keçirdiyi görüşlər zamanı Azərbaycanla İran arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi dəfələrlə qeyd edilmişdir’.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin İran İslam Respublikasının prezidenti vəzifəsinə yenidən seçilməsi ilə əlaqədar cənab Əhmədinəjada göndərdiyi məktubda deyilir:

«Biz ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin hərtərəfli inkişafına böyük əhəmmiyyət veririk. Bu mənada tarixən dostluq və mehriban qonşuluq şəraitində yaşamış xalqlarımızın istək və məramı ilə bu gün ölkələrimiz arasında gerçəkləşən sıx əməkdaşlıqdan, daim genişlənən işgüzar əlaqələrimizdən məmnunluq duyuruq».

Azərbaycanın digər ölkələrlə olduğu kimi ərəb xalqları ilə də elm və təhsil sahəsində müasir tələblərə cavab verən münasibətlər sistemi formalaşır. Müəllifin fikrince göstərilən əlaqələrin tarixi, hər şeydən əvvəl təhsil sistemi ilə, məktəb ilə bağlı olmuşdur. Məktəb eyni zamanda müxtəlif millətlərdən olan cəmi müsəlmanları yekrəng, yığcam kütlə şəklində möhkəm birləşdirən və digər xalqlardan onların ayrılığını möhkəm müdafiə edən vasitəyə çevrildi.

Məktəb və mədrəsələrdə tədris, bir qayda olaraq ərəb və fars dillərində aparılırdı. XI əsrə qədər ərəb dili islam dininin və Bağdad xəlifələrinin hökmranlıq etdiyi Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda hakim mövqə tuturdu. XI əsrdən isə Bağdad xəlifələrinin zəifləməsi və Səlcuq hökmranlığının meydana gəlməsi ilə Fars dili həm rəsmi, həm də əsas ədəbi dil hesab edildi. Fars dili yaxın Şərqi ölkələrinin bir çoxunda olduğu kimi, Azərbaycanda da ərəb dilini sıxışdırır və məktəblərə daxil olurdu.

Fars və ərəb dillərinin tədris edilməsi köhnə məktəblərin əsas xüsusiyyətlərindən biri idi. O dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti ərəb və fars dilləri ilə bağlı idi. Bundan başqa, ərəb və fars dili yazılı ədəbiyyat dili, şeir dili, ədəbi dil, Şərqi xalqlarının bir-birilə ünsiyyət dili idi.

İstifadə olunan kitablar sırasında və İran ədəbiyyatı klassiklərinin - Nizami, Füzuli, Hafiz, Sədi və başqalarının əsərləri vardır. Məktəb təhsilində Sədinin əsərləri xüsusi yer tuturdu. İranın və bütün Şərqi moralist şairi, nəzm aləminin soltanlarından olan F. Köçərli Sədinin

Məşhur Gülüstan və Bustan əsərləri məktəblərdə əsas tədris vəsaitlərindən idi. Bu əsərlər böyük hikməti, dərin məzmunu ilə seçilirdi.

Müəllif yazır ki, XII əsrin ikinci yarısı və XIV əsrin əvvəllərində

Azərbaycanda məarif sahəsində yüksəliş daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Bu dövrdə Azərbaycanda fəlsəfə, təbabət, riyaziyyat, nücum elmləri ilə maraqlanan alimlərin və mədrəsələrin sayı xeyli artdı. Bəzi mədrəsələrin nəzdində rəsədxanalar, müalicə evləri və elmi kitabxanalar da təşkil edilirdi. Bu təhsil ocaqlarında vaxtaşırı elmi müzakirələr keçirilirdi. Belə mədrəsələr dövrün tanınmış mütəxəssis alimlərinin elmi-pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirən mərkəzlər idi.

Nəsirəddin Tusinin baqqılıq etdiyi Marağa elm ocağına Azərbaycanın İran və orta şərqi ölkələrinin onlarla məşhur riyaziyyatçıları, astronomları və filosofları işləməyə cəlb olunmuşdur.

Marağa rəsədxanası əslində riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə və bir çox bilik sahələri üzrə dövrün mütəxəssis alimlərinin tədqiq və pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirən orta əsrlərin nümunəvi akademiyalarından biri idi.

XIV əsrin əvvəllərində bir sıra şəhərlərdə, xüsusilə də, XIV əsrin görkəmli tarixçisi və böyük dövlət xadimi olan Fəzlullah Rəşidəddinin (1247 -1318) təşəbbüsü ilə Təbrizin yaxınlığında

darülfünunun şəhərçiyi tipində tikilmiş Rəb-e Rəşidi əslində elm və təhsil mərkəzi idi.

Bir sıra alimlər, o cümlədən İran, Fransa, Rusiya və Azərbaycan alimləri Rəb-e Rəşidi haqqında maraqlı əsərlər yazmış, Azərbaycanda elm və mədəniyyətin inkişafında onun rolunu xüsusilə qeyd etmişlər.

XIV əsrdə Yaxın şərqin ən mühüm elm və tədris mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmış Rəb-e Rəşidi də akademiya tipli darülfünun olmuşdur. Orada 450-dən çox müəllim çalışır və yeddi min tələbə təhsil alırdı. Tələbələrdən min nəfəri azərbaycanlı idi. Qalanı isə müxtəlif ölkələrdən gəlmişdi. Azərbaycanlı tələbələr, əsasən Rəb-e Rəşidi-də, başqa ölkələrdən gələnlər isə Təbrizdə yerləşdirilmişdilər.

Darülfünunda təbiətşünaslıq, fəlsəfə, tarix, təbabət, nücum, məntiq, ilahiyyat şöbələri fəaliyyət göstərmiş və həmin şöbələrə daxil olmaq istəyənlərin biliyi fərdi qaydada yoxlandıqdan sonra onlar şöbələrdən bu və ya başqasına qəbul olunurdular.

Elmi kadrlar hazırlamaq işində yerli müəllimlərlə yanaşı, Çin, Hindistan, Misir və Suriyadan cəlb edilmiş alim və mütəxəssislər də iştirak edirdilər. Təkcə müalicə və əczaçılıq şöbəsində dərs demək üçün Çin, Hindistan və Suriyadan əlli nəfər görkəmli həkim gətirilmişdi. Onlar Dar-üş-şəfada dərs deyir, təcübələr aparır və xəstələri müalicə edirdilər.

Xəstəxanadakı həkimlərin və tibb şöbəsində təhsil alan tələbələrin rahatlığını təmin etmək üçün Rəşidabad bağının yanında yaşayış evləri tikdirilmişdi. Bu binaların yerləşdiyi küçə müalicə edənlər küçəsi adlandırılmışdı. Tibb şöbəsində təhsil müddəti beş il idi. Təhsilini bitirən tələbələr hərtərəfli yoxlandıqdan sonra təsdiqnamə (diplom) alırdılar. Təhsil müddətini qurtarmış yerli tələbələr ilk növbədə Rəb-e Rəşidi və onun ətrafında yaşayan xəstələri müalicə etməli idi

Dar-üş-şəfa vaxtı- vaxtında müxtəlif dərmanlarla təmin olunur. Azərbaycanda tapılmayan dərmanlar isə xaricdən gətirilirdi.

Rəb-e Rəşididə İran, Hindistan, Çin, Misir, Bizans və başqa ölkələrdən gətirilmiş 60 min qiymətli əlyazmasını özündə cəmləşdirən böyük və zəngin kitabxana var idi. Burada kitab sənəti ilə əlaqədar olaraq onlarla xəttat və cildçi çalışırdı. Rəşidəddin öz əsərlərinin bir nüsxəsini də həmin kitabxanaya hədiyyə etmişdi ki, bu əsərlərin üzü mahir xəttatlar tərəfindən köçürülür, əslilə tutuşdurulduqdan sonra müxtəlif şəhərlərin mədrəsə və kitabxanalarına göndərilirdi. Bundan başqa, Rəşidəddinin fars dilində

yazdığı əsərləri bir yere toplanılır və Rəşidəddinin əsərləri külliyyatı adı altında Rəb-e Rəşidi kitabxanasında saxlanılırdı. E. Bloşenin verdiyi məlumata görə, hal-hazırda Rəşidəddinin əsərləri külliyyatının bir nüsxəsi Paris milli kitabxanasında saxlanılır. Bu əsərin üzü hicri 710-cu ildə (1310-1311) Zudnevis(tez yazan)təxəllüslü mahir xəttat Məhəmməd Əmin əl-Bəğdadi tərəfindən köçürülmüşdür.(səh. 26)

İngilis alimi C.Kristen Vilsounun qeyd etdiyi kimi -XIV əsrin əvvəllərində Rəb-e Rəşidi dünyanın mühüm təlim-tərbiyə mərkəzi və elm ocağı olmuşdur.

Rəb-e Rəşidi tarixdə elm və mədəniyyətlə yanaşı, sənətkarlığın inkişaf etdiyi bir mərkəz kimi şöhrət tapmış, müxtəlif ölkələrlə olan ticarətin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Burada otuz min ev, iyirmi dörd karvansaray, min beş yüz dükən, həmçinin yün, parça karxanası, zərboxana, rəngsazlıq emalatxanaları və s. olmuşdur.

Rəb-e Rəşididə üç mərtəbəli mehmanxana, xanəgah, məscid, hamam, su anbarı və bir sıra digər binalar var idi. Həmin binalar orta əsr şərqinə məxsus memarlıq üslubunda tikilmişdi. Həmdullah Qəzvinin verdiyi məlumata görə, <Rəb-e Rəşididəki bu gözəl möhtəşəm binaların misli hətta Turanda belə yox idi.

Təbrizdə ardıcıl baş verən zəlzələləri nəzərə alaraq Rəb-e Rəşididə olan binaların seysmik möhkəmliyinə xüsusi diqqət verilmişdi. Təsadüfi deyil ki, oradakı binaların birinin üzərindəki kitabədə bu sözlər yazılmışdı: Bu binanın dağıdılması başqa binanın tikilməsindən çətindir.

Orta əsrlərdə Övliya Çələbinin verdiyi məlumata görə 1647-ci ildə Təbrizdə 47 böyük məşhur mədrəsə mövcud idi.

İstər mədrəsələrdə, istərsə də ali təhsil müəssisələrində dini təlimlə yanaşı dünyəvi dərslər, o cümlədən, ictimai və texniki fənlər də tədris olunurdu. Rəşidəddinin özü elmin müxtəlif sahələrinə aid xeyli əsər yazmışdı ki, onlardan mədrəsələrdə dərslik kimi istifadə edilirdi. Onun 24 cilddən ibarət Əl-əhya vəl asar əsərində astronomiya, əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, zəfərverici həşəratla mübarizə, memarlıq, mədən işləri, metalların təmizlənmə qaydası və əridilməsi, gəmiqayırma və s. Haqqında məlumat verilmişdir. On yeddi məqaləni əhatə edən Bəyan-ül-həqayiq adlı əsərində isə Rəşidəddin çiçək xəstəliyi, onun mahiyyəti və müalicə qaydasından danışır. Onun Cami-ət-təvarix adlı digər bir əsəri isə həm tarixi, həm də coğrafi bir əsər idi. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu əsərin coğrafi hissəsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Həmin dövrdə adları

çəkilən bu əsərlərin üzü köçürülüb müxtəlif mədrəsələrə göndərildi ki, tələbələr onlardan dərslik kimi istifadə etsinlər.

Mədrəsələrdə ilahiyat, hesab, cəbr, həndəsə, astronomiya, coğrafiya, tibb, fəlsəfə, ədəbiyyat fənləri keçirilirdi. Orada Aristotelin fəlsəfi əsərləri, Sədinin Gülüstani, Mirxondun Rövzət-üs-səfası, Nəsirəddin Tusinin əsərləri, Nizami, Xaqani, Şəms Təbrizi, Əssar Təbrizi, Ovhadı Marağayi və Hafizin əsərləri, Füzulinin Leyli və Məcnunu, qəsidələri tədris edilirdi.

Azərbaycanda mövcud olan məktəb və mədrəsələrdə fəaliyyət göstərən müəllimlərin, məktəbdarların bir çoxu Təbrizdə, Ərdəbildə, Xorasanda və Dağıstandakı məktəb və mədrəsələrdə və ya ayrı-ayrı ruhani şəxslərin yanında təhsil almışdır. Onların bir Çoxu ərəb və fars dillərini mükəmməl bilirdi.

Fars dili yuxarı təbəqələrin işlətdiyi əsas ədəbi dil idi. Ən yüksək təhsilli adamlar İran və Azərbaycan şairlərinin bir çox şeirlərini əzbər bilir və şəriət qanunları haqda bəzi mühakimələr yürüdükdülər. Bununla belə, bəzi məktəblərdə, xüsusilə də mədrəsələrdə klassik İran və Azərbaycan ədəbiyyatına aid daha çox bilik verildirdi. Naxçıvanda xalq maarifinin vəziyyətindən bəhs edən İ.Şopen təxminən 1837-ci illərə aid olan bir əsərində yazırdı: Gənclər bədii ədəbiyyata daha çox məşğul olurdu. Onlardan bir çoxu Rudəki, Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Cami, Hafiz' Sədi və digər məşhur söz ustalarının əsərlərini əzbərdən bilirlər... (İ.Şopen. Qafqazda maarifin vəziyyəti. SPB, 1852, səh.2, rus dilində)

Professor H.Əhmədov Azərbaycanın tanınmış maarifçilərindən olan, Tiflis gimnaziyasının Şərq dilləri müəllimi, məşhur şair Mirza Şəfi Vazehin

I.Qriqoryevlə birlikdə yazdığı "Kitabi-Türki" adlı kitabının-dərsliyinin 1855-ci ildə Təbrizdə nəşr edilməsini xalqlarımız arasında elmi-pedaqoji və mədəni əlaqələr sahəsində mühüm hadisə kimi qiymətləndirir. Həmin kitab Atalar sözləri ilə başlayır və əvvəldə 43 zərb-məsəl verilir. Bu atalar sözü, zərb-məsəllər əxlaqi- mənəvi tərbiyəvi əhəmiyyət baxımından çox xarakterik, əhəmiyyətli və bu günümüz üçün də aktualdır.

Onlardan bir neçəsini qeyd edək:

- Alimin bir günü cahilin bütün ömründən yaxşıdır.
- Qələm bir ocaqdır ki, yazır həqiqəti, fikri dərya, mirvarisi hikmətdir.

- Dirilik od kimidir: əvvəli tüstü, axiri kül.

- Alimin silahı elmdir. Hakimin yarağı qılınc və süngüdür.

Mirzə Şəfi Vazeh Kitabi- Türki. Təbriz- Tiflis 1272(hicri), (1855)

- Tələsməkdə peşmanlıq var, səbrdə salamatlıq.
- O kəs ki, özgənin sirrini sənə deyir, sənənin də sirrini özgəyə deyər.
- Diri it ölü aslandan yaxşıdır.
- Kim ki, tikan əkər, ondan üzüm dərməz.
- Deyənə baxma, dediyinə bax, və s.

Zərb-məsəllərdən sonra kiçik əhvalatlar, sadədən mürəkkəbə doğru

sıralanmış hekayətlər, nağıla bənzər gülməli, məzəli, tərbiyəvi xarakterli mətnlər-yəni məzhəkələr verilir. Məsələn: Bir axmaq bir qazının yanına gəlib deyir ki, oruc tutan orucunu nə vaxt açmalıdır? Qazı deyir ki, gün batanda. Axmaq deyir ki, bəlkə gün gecə yarısındanək batmayacaqdır. Və yaxud, bir kor bir çirkin arvad almışdı. Arvad ərinə deyir ki, heyif ki, sən korsan, mənəim bu hüsnü-cəmalımı

görmürsən. Kor deyir: Əgər sənin bu sözüün doğru olsaydı, səni mən kora verməzdilər.

Mətnlərin bir qismi ictimai həyatdan, padşahlardan, onların zalımlığından, zülmündən və ya ədalətli olmasından bəhs edir. Bu əhvalatların, nağılların, hekayətlərin hər birinin sonu hikmətli sözlərlə bitir ki, bu da böyük tərbiyəvi əhəmmiyyət kəsb edir. Məsələn:

- Nacins yoldaşla aşinalıq etmə, sənə xəta gələcək; nadan ilə dost və aşına olma. Əqilli düşmən əqilsiz dostdan yaxşıdır.
- Hər kəs öz həmcinsi ilə yoldaş olmalıdır.
- O padşahdan xalqa asayiş hasil olur ki, öz rahatlığını tərk etsin.
- Zati bəd adamdan yaxşılıq gözləmə.
- Əqrəbin təbiəti (adəti) adamı vurmaqdır.
- Pislilik etmə ki, pislilik görərsən.
- Özgəyə quyu qazma ki, özün düşərsən.
- Fəqir və miskinlərə zülm etmə ki, özündən güclünün əlində əsir olarsan.
- Düşmən nə qədər qüvvətli olsa da, qəflət vaxtında hiylə ilə onu həlak etmək olar. və s. . ., və i.a.

H.Əhmədovun cəmi 5 hissədən ibarət olan göstərilən kitabının III hissəsi bütövlükdə "İranda məktəb və pedaqoji fikir tarixinə" həsr olunmuşdur.

Burada XIX əsrdə İran təhsil sistemi, dərsləklər və pedaqoki fikirlərə aid 17 bölmə var. Bu bölmələrdə yeni üsullu məktəb hərəkatının Cənubi Azərbaycana yayılması tarixinə, Cənubi Azərbaycanda maarif və mədəniyyətə, İranda təhsil sisteminə, məktəb və mədrəsələrdə təlim üsuluna, Rəhmətlik ustad Məhəmmədəli Zeyni və Təbriz mədrəsələrinin tarixçəsinə, Mirzə Həsən Rüşdiyyə və s. məsələlərə dair çox yığcam və dəyərli məlumat verilir.

Müəllif yazır ki, XIX əsrdə İran ilə Cənubi Qafqaz arasında ticarət və ədəbi əlaqələrlə yanaşı elmi-pedaqoji əlaqələr də xeyli genişlənmişdi. Cənubi Qafqazda meydana gələn yeni məktəb hərəkatının İranda maarifin inkişafına da güclü təsiri olmuşdur. Müəllif məşhur maarifçi Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizinin (1850-1944) pedaqoji fəaliyyətindən geniş bəhs edir, kitabda oxuyuruq:

Mütərəqqi təlim-tərbiyə üsullarını İranda yaymağı qarşısına məqsəd qoyan M.H.Rüşdiyyə . təlimin yeni üsullarını özündə birləşdirən məktəb açmaq qaydalarını öyrənmək məqsədilə İrandan mühacirət edib Cənubi Qafqaza gəlmişdir. O xeyli zaman İrəvanda qalmış, pedaqoji elmin yeniliklərini öyrənməyə böyük səy göstərmişdir. Rüşdiyyə təkcə nəzəri məsələlərlə məşğul olmamış,

həm də təcrübə aparmaq məqsədilə 1883-cü ildə İrəvanda yeni üsullu bir məktəb açmışdır. (sah.255)

Rüşdiyyə məktəbi tezliklə İrəvan pedaqoji ictimaiyyətinin rəğbətini qazanmışdır. Hətta məktəblər direksiyası ona mukafat vermiş və maddi yardım göstərmişdir.

1888-ci ilədək bu məktəbdə çalışan Rüşdiyyə zəngin pedaqoji təcrübə toplayaraq, Təbrizə qayıdır və Cəbbəxana ağzında Şeyxülislam mədrəsəsində yeni üsullu Rüşdiyyə məktəbini yaradır. 1893-cü ildə Təbrizin Şeşgilan məhəlləsində Rüşdiyyə-yi müzəffəriyyə adlı başqa bir məktəb açır. Rüşdiyyə-yi müzəffəriyyə Səfəvilər dövründən sonra Cənubi Azərbaycanda təhsilin ana dilində verildiyi ilk Azərbaycan məktəbi idi. Burada savad təlimi ana dilində aparılırdı. Bu məktəbin meydana gəlməsi Cənubi Azərbaycan maarifi üçün tarixi bir hadisə idi. Qısa müddət ərzində Rüşdiyyə məktəbi yaxşı metodlu və intizamlı bir məktəb kimi Təbrizdə, eləcə də İranda şöhrət qazanmışdır.

Kitabda maraqla oxunan cəhətlərdən biri də budurki, o vaxtlar Təbrizdən gəlib İrəvanda məktəb açmaq, yəni təlim üsullarını öyrənib Vətənə qayıdanlar olduğu kimi İrəvandan Təbrizə və ya Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərinə gedib orada pedaqoji fəaliyyət göstərənlər də olmuşdur. Onlardan biri də Cabbar Baxçabani İrəvanidir. 1919-cu ildə İrəvanda Azərbaycanlılara qarşı keçirilən soyqırımını ilə əlaqədar olaraq, Cənubi Azərbaycana getməyə məcbur olmuşdur.

Cabbar Baxçabani İrəvandakı maarifçilik fəaliyyəti ilə bərabər Cənubi Azərbaycan maarifçilik tarixində də özünəməxsus yer tutmuşdur.

O, əvvəllər İranın Mərənd şəhərindəki Əhmədiyyə mədrəsəsində müəllimlik etdikdən sonra, İran maarifçilik tarixində ilk dəfə olaraq lal-karlar üçün xüsusi məktəb açmışdır. Cabbar Baxçabani danışma və eşitmə nemətlərindən məhrum olmuş uşaqlara yenidən həyat bəxş etmişdir. O bu sahədə İran məktəb tarixində geniş iz qoymuşdur.

Hacı Məhəmməd Naxçıvani adlı başqa bir maariflinin fəaliyyəti də maraqlıdır. Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin adı bütün İranda kitab və mədəniyyət sevənlər arasında xüsusi bir sevgi və ehtiramla çəkilir. Bu şəxs İran mədəniyyəti tarixində nadir şəxsiyyətlərdəndir ki, həm şair, həm tədqiqatçı alim, həm mütərcim, həm də maarifpərvər kimi məşhurdur.

Onun İran maarifçilik tarixində ən ümdə xidmətlərindən biri Təbriz Milli Kitabxanasının təməlini qoyması olmuşdur. Onun atası

Hacı əli Abbas Naxçıvani dövrünün tanınmış ticarətçilərindən olmaqla yanaşı, həm də Qurani-Kərim-in təcvid üsulu ilə oxunması üzrə müəllim olmuşdur.

Hacı Məhəmməd Naxçıvani bir sıra Şərqlərlərini (Pakistan, Misir, Əfqanıstan və.b) gəzməklə külli-miqdarda nadir əlyazmalar toplamışdır. Avropa ölkələrinə səyahət edərkən Avropanın ən qədim kitabxanalarında olmuş və oradan şərqlər, Azərbaycan və İran tarixinə, ədəbiyyatına dair xeyli əlyazmaların üzünü köçürərək Təbriz Milli Kitabxanasına gətirmişdir. Həmin əlyazmalar bütövlükdə bütün Azərbaycanın, İranın tarixinin, ədəbiyyatının öyrənilməsində müstəsna rol oynamışdır.

Nəhayət professor Hüseyn Əhmədovun haqqında bəhs etdiyimiz kitabın III hissəsinin 13-cü bölümündə görkəmli həkim və ictimai xadim Azərbaycan xalqının böyük hörmətini qazanmış doktor, professor Cavad Heyətin fəaliyyəti, onun xidmətləri təqdir olunur.

Dr.Cavad Heyət İranda və Azərbaycanda ilk dəfə olaraq reallaşdırdığı əməliyyatları ilə birlikdə elmi mətbuatda da mühüm tövsiyələr vermişdir. O, 12 il (1964-1976) (Daneş-e Pezeşki (Tibb Bilimi) adlı bir jurnal çıxartmış və bu jurnalda 60-a yaxın elmi məqaləsi nəşr olunmuşdur. O, eyni zamanda bir çox daxili və beynəlxalq cərrahi qurultaylarda öz təcrübəsinə söykənərək bildirişlər təqdim etmiş və 30-a yaxın elmi məqaləsini də dünyanın mötəbər jurnallarında nəşr etdirmişdir.

Dr.Cavad Heyət 1963-cü ildən etibarən Dünya Cərrahlıq Cəmiyyətində İranı təmsil etmiş, 1983-cü ildə isə Fransa Cərrahiyyə Akademiyasına üzv seçilmişdir. O, 1988-ci ildən bəri Tehranın Azad İslam Universitetində tədris etmiş və uzun müddət universitetin cərrahiyyə şöbəsinin rəhbəri vəzifəsində çalışmışdır.

Dr.Cavad Heyət 1979-cu il inqilabından az sonra bir neçə dostu ilə birlikdə "Varlıq" jurnalını çıxartmağa başlamış və orada verilən məqalələrdə 60 il işlədilməyən bir dili və ədəbiyyatı yenidən canlandırmağa və Azərbaycanlıların ifadəsiylə dirçəltməyə çalışmışdır.

Prof.Cavad Heyət 1979-cu ildən bu günümüzdə qədər düz 33 ildir ki, İran camaatının böyük hissəsini təşkil edən türklərin, xüsusilə də Azərbaycan türklərinin milli şüurunun formalaşması, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin şimali Azərbaycanda işlənən yazı dilindən ayrılmadan eyni tərzdə xalq arasında yayımlanması və İranda Pəhləvi zamanından etibarən verilmiş, hələ də davam edən tarixi təhriflər və yalanların düzəldilməsi yolunda yorulmadan mübarizə aparmaqdadır. O, Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış, I cild (1980), II cild

(1990); Müqayisətül-Lüğəteyn (1984); Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (1988); Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış (1988); Türk dili və ləhcələrinin tarixi (1986) və Ədəbiyyatşünaslıq (1995) zəruri və elmi əsərləri və xüsusilə Varlıq jurnalında nəşr olunan məqalələri ilə İranda türkolojiyanın təməlini qoymuş və bu sahədəki boşluğu önəmli bir ölçüdə doldurmuşdur.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, həmişə olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan ilə İran arasında səmimi dostluq, mehriban qonşuluq münasibətləri böyük uğurla davam etdirilir. Təəssüfki, bu gün də elə qüvvələr vardır ki, bu dostluq münasibətlərini pozmaq, bölgədə vəziyyəti qarışdırmaq istəyirlər. Elə qüvvələr vardır ki, Azərbaycanı öz qonşuları ilə üz-üzə qoymaq istəyirlər. Lakin bu mümkün deyildir. Çünki qonşularımızla əlaqələrimiz tarixi köklərə söykənir. Biz bütün qonşularla,- Ermənistan təbii ki, istisna olmaqla,-normal, yaxşı dostluq münasibətləri yaratmışıq və bu dostluq münasibətlərini gücləndiririk. Heç bir qonşumuzla problemimiz yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev bu günlərdə bu məsələni bir daha xüsusi bəyan eləyərək demişdir: "...Kim istəyir Azərbaycanı qarşıdurma arenasına çevirsin, getsin özü üçün başqa yer axtarsın. Biz heç vaxt imkan verəbilmərik ki, ərazimizdən qonşulara qarşı hansısa mənfi planlarda istifadə edilsin. Bunu hamı bilir.

Bizim bir istəyimiz var ki, bölgədə sülh, sabitlik, əmin-amanlıq olsun. Qonşularla münasibət prioritet xarakter daşıyır. Biz bu bölgədə yaşayırıq və yaşayacağıq."

("Xalq" qəzeti, 17 aprel, 2012-ci il, səh.4)

Qərbi Avropa ədəbiyyatında Nizaminin Leyli və Məcnun əsərinin təsiri ○Raminə Rza qızı Məmmədova

AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı.
ə-mai I : ram-ina@rambler.ru

Azərbaycan tədqiqatçısı Əli Sultanlı müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq sahəsində bir sıra xidmətləri ilə seçilir" Onun apardığı tədqiqatlar Milli ədəbi nümunələrimizin Avropa ədəbi düşüncəsi ilə səsleşən məqamlarına üzə çıxarmaq baxımından böyük maraq doğurur. Bu baxımdan onun Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə Avropa ədəbiyyatının qarşılıqlı təhlilinə aid elmi araşdırması diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı bu istiqamətdə geniş və fundamental tədqiqatların müəllifidir. Bu silsilə dörd hissədən ibarətdir: «Nizami və Avropa ədəbiyyatı», «Leyli və Məcnun») və Qərbi Avropa ədəbiyyatı»- «Yeddi gözəl» və Qərbi Avropa ədəbiyyatı», «İsgəndərnamə)) və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» Göründüyü kimi, bu hissəni tamamlayacaq iki hissə çatışmır: «Sirlər xəzinəsi» və «Xosrov və Şirin»in Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə müqayisəsi. «Sirlər xəzinəsi»nin Avropa ədəbiyyatı ilə müqayisəsinə «Nizami və Avropa ədəbiyyatı»nda yer ayrılmışdır. Bu tədqiqat çap edilmədiyindən bu işdə geniş elmi təhlilə cəlb edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami irsi daim araşdırma obyektinə olmuşdur. Bu baxımdan ilk fundamental əsər tanınmış alimimiz Mikayıl Rəfiliyə məxsusdur. onun «Nizami» əsəri bu gün də aktuallığını saxlamışdır. «Nizami və Qərbi Avropa» mövzusunda M. Rəfilinin «Nizami» əsərinin bir hissəsində qısa mülahizələr verilmişdir. M.Rəfilidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Əli Sultanlı bu mövzunu geniş və hərtərəfli tədqiq etmişdir. Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, tədqiqatçının bu araşdırması çox zaman kölgədə qalır. Lakin arxiv materialları ilə tanış olduğumuz zaman bu yazılarda onun «Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» mövzunu öz dövrü üçün mükəmməl şəkildə qruplaşdırmış şəkildə işlənməsinin şahidi oluruq. Dünya ədəbiyyatında kifayət qədər tədqiq edilən Nizami mövzularının Avropa ədəbiyyatına təsiri bu tədqiqatın əsas qayəsini təşkil edir. Təqribən 1938-42-ci illərdə aparılan araşdırmada «Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» sistemli şəkildə müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiq edilib. Bizim araşdırmamız da məhz çap edilməyən arxiv sənədləri əsasında aparılmışdır. Bu tədqiqatda «Xəmsə»də verilən poemalardan bəhs edilir. Rəvayət, əfsanə və

əsətilər silsiləsindən istifadə edən sənətkarın yaradıcılığında biz bu silsilənin müasirləşdirilmiş formasına rast gəlirik. Eyni zamanda Nizami əsərlərində bu silsiləyə əxlaqi məna verilmişdir. Əli Sultanlı XII əsr Qərb və Şərq dünyası üçün Nizamini tək, nəhəng və bərabəri olmayan söz ustası kimi təqdim edir. Bu fikirlə sözsüz, razılaşmamaq mümkün deyildir.

Şərqlə Qərbin mütəmadi mədəniyyət sahəsindəki əlaqəsi danılmazdır. Tədqiqatçı bunun kökünün dərin olduğunu və bu əlaqələrin ta qədimdən mövcud olması fikrini irəli sürür və bir tədqiqatçı kimi bu əlaqələri yeni formada nəzərdən keçirir. Tanınmış ədəbiyyat tarixçisi De La Barta istinad edərək onun aşağıdakı fikirlərini «İspaniyada ərəb hakimləri Şərq mədəniyyətinin ən klassik abidələrini öz saraylarında toplayırlar. Xalifə Həkəm elmə ədəbiyyata bəslədiyi məhəbbəti ilə şöhrət tapmışdır. Şərqin ən böyük filosof. alim və şairləri onun sarayına axın edirdi. İranda və Suriyada yazılmış əsərlər çox zaman Şərqdən çox-çox qabaq İspaniyada yayılır və şöhrət qazanırdı», (1. 53) nümunə göstərməklə Şərq və Qərb əlaqələrinin hələ çox əvvəllərdən qədim köklərə malik olma səbəblərini izah etməyə çalışır. Bu səbəblərdən biri də heç şübhəsiz, xaç yürüşləridir ki, tədqiqatçı bunu da xüsusi olaraq vurğulayır. Belə ki, Şərq rəvayət və əfsanələrinin canlı daşıyıcıları xaç yürüşlərində iştirak edən insanlar olmuşdular. Bunların nəticəsində XII əsrdən Avropa ədəbiyyatında Şərq motivləri özünə yer tapmağa başlayır. Təbii ki, yazılı ədəbiyyatımızın tanınmış simaları Nizami, Füzuli, onların hər ikisindən də öncə isə Şərqin (İranda) böyük ustası Firdovsinin ədəbi mövzularının Avropaya təsiri olmamış deyil. intibahın, Dirçəlişin beşiyi olan Şərq öz cazibədarlığı ilə bərabər həm də mədəniyyəti, müdrikiyi, səbri və təkmini, bütövlükdə fəlsəfi duyumu və dərkini Avropaya nümunə olmağa bilməzdi. Bunun nəticəsi idi ki, Nizami mövzuları Avropa ədəbiyyatına nüfuz edirdi" istər «Sirlər xəzinəsi», istər «Leyli və Məcnun», istər «yeddi gözəl», istərsə də «İsgəndərnamə» əsərlərinin mövzusunun hərtərəfli təsirini orta əsrlər Avropa ədəbiyyatında gorməmək mümkün deyil. Əli Sultanlı təkcə «Leyli və Məcnun» temasının təsiri altında yaranan ««Lancelot və Jenevra», «Tristan və izolda», «vilhelm və Marqarita». «Roland və Anjelika», «Romeo və Culyetta» və digər əsərləri nümunə göstərir.

Öz ülvü eşqinə çata bilməyən insanın dəli olması, özünü cəmiyyətdən təcrid etmə cəhdi ailəni tərk edərək meşəyə, səhraya qaçması, vəhşi heyvanlarla dostluq etməsi, öz dərdini poetik bir formada izhar edərək şeirə çevrilməsi, konkret olaraq məcnunluq Avropa ədəbiyyatında tez-tez rast gəlinən motivdir. Diqqət etsək

görürük ki. bu motiv Qərb ədəbiyyatına məhz Şərq ədəbiyyatından keçmədir. Təkcə məcnunluq deyil, həm də Leyliliyin bənzərliyi onu göstərir ki, bu mövzu bütövlükdə Şərq ədəbiyyatından Qərb ədəbiyyatına nüfuz etmişdir. Bu mövzunun müxtəlif formada işlənmiş nümunələrinə Avropa ədəbiyyatında tez-tüz rast gəlinməsi onu göstərir ki, Qərb ədəbiyyatı hər zaman Şərq ədəbiyyatına inteqrasiya etmiş və ondan yaxşı mənada bəhrələnmişdir. Əli Sultanlı Avropa tədqiqatçısı Hammerin aşağıdakı muqayisəsini nümunə göstərir: «İztirabdan ərimiş ərəbin məcnunluğu ilə döyüşən qüvvətli və ehtirashlı Rolandın məcnunluğu arasında öz təzahürləri etibarilə fərq vardırsa, Məcnunun mənşəyi daha qədimdir. «Leyli və Məcnun» poeması xaç müharibələrində iştirak edənlərin hekayələri vasitəsilə Avropaya gələn və daha sonra Şərqdən alınmış digər romantik poemalarda işlənməklə cəngavərlik yaradıcılığı süzgəcindən keçmiş, müəyyən dəyişikliyə uğramış, vurğun Roland donuna girmişdir». (1. 55), Bu fikri Nizaminin digər əsərlərinə də şamil edə bilərik. Belə ki, Nizami motivlərinə onun avropalı müasirləri və təqlidçilərinin yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, Əli Sultanlının öz fikrinin tutarlı əsaslandırılması üçün seçdiyi və təqdim etdiyi Hammerin mülahizələri ilə avropalı tədqiqatçı və alimlər tərəfindən etiraf edilməsini göstərir. Bu da araşdırıcının mülahizələrinin hətta bir sıra dünya tədqiqatçıları tərəfindən qəbul olunmasını təsdiqləyir. Bundan sonar tədqiqatçı Nizaminin muasiri olmuş Anqlonormand şairəsi Mariya Fransuzkayanın (XII əsrin II yarısı) adı ilə bağlı bir aşiqanə dastanlar məcmuəsində olan «İonek», «Lanbal» poemalarının «Leyli və Məcnun» morivləri ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı bildirir ki, «Mariya Fransuzkayanın bu əsərləri «Leyli və Məcnun»un zəif bir formada işlənmiş kopyasıdır». (1. 56)

Tədqiqatçı fransız truveri (Orta əsrlərdə şimali Fransada saz şairlərini belə adlandırdılar) Kretyen De Truanın (XII əsrin II yarısı) «Ərək və Enida», «Klijəs», «İven», «Lanselat», «Perseval» əsərlərinin motivinin «Leyli və Məcnun»dan alındığı bildirilir. Xüsusi olaraq «Lanselat» əsəri üzərində dayanan araşdırıcı Lanselotun eşqdən dəli olaraq ailəsini tərk edib meşələrə qaçmasını Məcnunla müqayisə edir. Burada da «Leyli və Məcnun»da olduğu kimi heyvanlar ona rəm olurlar. Lakin sonda Lanselot həqiqi dəliyə çevrilərək ağacları kökündən qoparır və bir növ yirticiyə çevrilir. Şairlik, şeir söyləmək istedadından məhrum olan aşiq əsərin sonunda bir cinayətkar bənzəyir. Göründüyü kimi, bu hissədə Kretyen De Truanın qəhrəmanı Məcnundan fərqlənir. Hər iki aşiqin bənzər xüsusiyyətlərinin

olmasına baxmayaraq Lancelot Məcnundan fərqli olaraq əsərin sonunda həqiqi dəliyə çevrilmişdir. Zənnimizcə, bununla Kretyen De Truan motivə yeni baxış və yeni xüsusiyyət gətirmiş oldu. Əli Sultanlı Nizami qəhrəmanı ilə Truanın Lancelotunu müqayisə edərək Məcnunun sondakı ruhi yüksəlişini, mənəvi təmizliyini yüksək qiymətləndirərək üstünlüyü ona verir. Bu məqamda biz də tədqiqatçı ilə razılaşıırıq. Şübhəsiz, hər iki sənətkarın yaradıcılıq materialına tutduqları münasibət də nəzərdən qaçmamalıdır. Ədəbiyyatın əsas Funksiyalarından birinin insanın ruhi aləminin təmizlənməsinə xidmət etməsini nəzərə alaraq əsərə yanaşdıqda Nizaminin böyük sənətkar olması öz təsdiqini tapır. Əli Sultanlı XII əsr Avropa ədəbiyyatının digər bir nümunəsi olan «Tristan və İzolda» əsəri üzərində dayanaraq bildirir ki, Avropa tarixçiləri bu əsəri Avropanın «Leyli və Məcnun»u hesab edirlər. Araşdırıcı bu əsərlərin baş sxemalarının eyniliyini belə açır: Qeys - Tristan, Leyli - İzolda, İbn Salam – Mark, Nofal - xeyirxah rıssar. Bu əsas obrazların eyniliyi və əsərdə tutduqları mövqelərin üst-üstə düşməsi əsərləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırır.

«Tristan və İzolda» əsərində Tristan çöllərə düşür, meşədə tək-tənha yaşayır. arfa ilə mahnılar oxuyur. onun ifa etdiyi lirik mahnılar vəhşi heyvanları belə ram edərək ona doğmalaşdırır. Tristan bir gün xeyirxah rıssara rast gəlir (Məcnunun Nofəl ilə görüşü), xeyirxah rıssar qoşun yığaraq zalım Markdan Tristanın intiqamını almaq istəyir, Tristan bura razı olmur (Məcnunun Leyli tərəfindən döyüşməsi kimi), xeyirxah rıssar öz bacısını Tristana təklif edir, o, bununla da razılaşmış, sonda hər iki aşiq ölür. Tristanın məzarının başında ölən İzoldanın («Leyli və Məcnun»da Məcnun Leylinin qəbri üzərində ölür) qəbri üzərində qızılgül, Tristanın qəbri üzərində isə meynə (üzüm) ağacı ucalır. Bu ağac İzoldanın qəbri üzərində cücərən qızılgülü ağuşuna alır. Beləliklə, yanaşı dəfn edilən aşıqları yalnız ölüm birləşdirir. Şair Tristanın lirik şeirləri ən qəddar insanları belə mərhəmətə gətirir. Bu hissədə də Tristan və Məcnun bir-birinə bənzəyirlər. Lakin qırxdan artıq «Tristan və İzolda» müəllifinin əsərlərində «Leyli və Məcnun»dan fərqlənən hissələr də mövcüddür ki, tədqiqatçı bunları xüsusi qeyd edir. Belə ki, Tristan İzolda ərə gedənə kimi onunla görüşür. Ər-arvadlıq sədaqətinə Leyli və Məcnun sadiq qaldığı halda, «Tristan və İzolda»nın bütün nümunələrində bu sədaqət pozulur. İzolda toya qədər öz ismətinə itirir, toydan sonra Tristan ilə gizləndə görüşür. Tristanın əsərin sonunda İzolda adlı başqa bir qızla evlənməsi, əsil İzoldanın sarısaçlı, o birinin isə ağ əlli İzolda adı ilə verilməsi və Tristanın də öz arvadına xəyanət edərək sarısaçlı İzolda ilə evləndikdən sonra də görüşməsi əsəri «Leyli və

Məcnun»dan fərqləndirir. Fikrimizcə, Qərblə Şərqi əxlaqi dünyagörüşündəki fərqi özünü əsərlərdə də göstərməsi onları kəskin fərqləndirmiş olur. Əli Sultanlı Məcnunun Leyliyə olan eşqinin iki mərhələdə verilmiş olduğunu bildirir. Birinci Leylinin ərə getməsinə qədər Məcnunun ona bəslədiyi məhəbbət real insani səciyyə daşıyır, ikinci, Leyli ailə qurduqdan sonra Məcnunun ona tutduğu ilahi sevgidir. Bu eşqdə qərəz və ehtiras görünmür. Beləliklə də, Nizaminin yaratdığı sevgi daha təmiz və ruhidir. Ona görə də Leyli və Məcnun obrazları Avropa ədiblərinin ərsəyə gətirdiyi surətlərdən ideal və müsbət mənada fərqlidir. Əli Sultanlı qeyd edir ki, təqribən üç yüzdən artıq Orta əsr Avropa truverləri Leyli kimi ideal bir qız surəti yarada bilməmişlər. Daha sonra tədqiqatçı «Tristan və İzolda»da iştirak edən Mark obrazı ilə İbn Səlamı müqayisə edir. Burada namusu ləkələnmiş Mark İbn Səlam ilə qarşılaşdırılır. İbn Səlam obrazının da daha mükəmməl olması qənaətinə gələrək deyə bilərik ki, sonda öz ailə vəziyyətini ağır yaşayan obraz Nizami əsərində ölsə, «Tristan və İzolda»da belə olmur. Deməli, İbn Səlam düşdüyü vəziyyətin ağırlığını dərk edən, daim əziyyət çəkən, eyni zamanda öz qadınına hörmətlə yanaşaraq ona təcavüz etməyən bir ər kimi də Markdan fərqlənir. Qərbi avropalılar Şərqi daim bir vəhşi kimi təqdim etmək cəhdlərinə baxmayaraq Nizaminin yaratdığı «Leyli və Məcnun»da biz bunun tam əksini görürük.

«Tristan və İzolda»nın «Leyli və Məcnun»dan digər bir fərqi tədqiqatçı həmçinin, daha çox macəraçılıq sujeti üzərində, ikincinin isə dərin ruhi təhlillər üzərində qurulmasında görür. Zənnimizcə, bu fərqi ən böyük səbəblərdən biri həmin dövrdə Avropa ədəbiyyatının daha çox macəraçılığa, Şərqi ədəbiyyatının isə fəlsəfəyə meyli etməsində görmək lazımdır. Belə ki, cəngavər ədəbiyyatının Avropada hökmranlıq etdiyi zaman Şərqi insanın daxili, ruhi aləmini öyrənməyə cəhd edir. Bu da özünü yaranan ədəbi nümunələrdə biruzə verməyə bilməzdi.

«Tristan və İzolda»da Şərqi fantastikasının dərin köklər salmış olmasını söyləyən Əli Sultanlı «Leyli və Məcnun»da məişətçilik və real ünsürlərin daha çox diqqət cəlb etdiyini bildirir.

«Leyli və Məcnun»un, eləcə də digər şərqi əfsanələrinin Avropa şövalye ədəbiyyatına təsirinin XIII əsrdə daha da çoxalmasının qeyd edən tədqiqatçı həmin dövrdə bu təsirdən yaranan dastanlar silsiləsini-«İdillik» silsiləsinin vahid sxeməyə, bir-birinə oxşar quruluşa malik olmalarını göstərir. Belə ki, sevgililər, adətən uşaqlıqdan bir yerdə təhsil alır və bir-birinə bağlanırlar. Bu bağlılıq sonradan şiddətli məhəbbətə çevrilir. Lakin onların birləşmələrinə

müxtəlif səbəblər mane olur. Valideynlər sevənləri bir-birindən ayırırlar. Aşıqlər isə öz sevgilərinə sadıq qalır. Əsərlərin sonluğu əsasən hər iki aşıqın faciəvi ölümü ilə bitir. Tədqiqatçı haqlı olaraq bu sxemanın «Leyli və Məcnun»a məxsusluğunu və Avropa ədəbiyyatının bu əsərdən bəhrələnməsini göstərir. Doğrudan da həmin dövrdə Avropada yazılan əsərlərin əksəriyyətinin bu sxema üzərində qurulması yalnız qəhrəmanların adlarının və bir az da şəraitin Avropaya uyğunlaşdırılması fərqiindən başqa hadisələrin quruluşunda kəskin və nəzərəcarpacaq fərq görünmədiyindən tam əminliklə söyləyə bilərik ki, Şərq ədəbiyyatı onun tanınmış şairi Nizami kimi bir növ Avropa ədəbiyyatı üçün örnək rolunu oynamışdır. Məsələn, Fransa truverlərində hadisələrin Fransa həyatına uyğunlaşdırılması («Fluar və Blanşefler», «Okassen» və «Nikolet»), lakin əsas məzmun və sujetin saxlanması göstərən araşdırıcı kiçik bir açıqlama ilə Okassenin mənasının «Əl-Qasım») olmasını da oxucunun nəzərinə çatdırır. Bundan sonra tədqiqatçı Renessans ədəbiyyatının «Leyli və Məcnun» və «Romeo və Cülyetta»nın üzərində dayanır. Bu əsərdə ««Leyli və Məcnun»da olduğu kimi Şekspirə qədər bir çox sənətkarlar tərəfindən işlənməsi faktını bir daha xatırladan araşdırıcı mövzunun İtaliya ədəbiyyatından İspaniyaya, Fransaya və İngiltərəyə qədər yayılmış olmasını bildirir. Əsil nüvənin «Leyli və Məcnun»dan götürülməsi isə şübhəsizdir. «İtaliyada Luidje də Portonun 1535-ci ildə yazdığı novella, Bandellonun 1554-cü ildə yazdığı povest, Luidje Qrotonun yazdığı drama (1578) temanın ilk təməli olmuşdur. Sonralar ispan dramaturqu Lope De Veqa, Fransız ədibi Buasto, İngilis Artur Bruk temanı yenidən işləmişlər. Ən nəhayət, böyük dramaturq Şekspirin qələmi ilə «Romeo və Cülyetta» Avropa miqyasında klassik əsər səviyyəsinə yüksəlmişdir». (1.46-41) «Leyli və Məcnun» və «Romeo Cülyetta»nın müqayisəli təhlilinə keçməzdən əvvəl qeyd edirəm ki, dünyada tanınan və sevilən bu əsər bədii gücünə görə ««Leyli və Məcnun» ilə müqayisədə zəif və sönükdür. Heç təsadüfi deyil ki, bir sıra Şekspirşünaslar bu əsəri ədibin yaradıcılığının zəif məhsulu hesab edirlər.

Əsərləri qarşılıqlı müqayisə edən tədqiqatçı hər iki əsərin qız surətlərinin bir-birinə çox yaxın olduğunu bildirir. Lakin onların fərqli xüsusiyyətlərini göstərmir. Bizim fikrimizcə isə Leyli və Cülyetta arasında eşqlərinə sadıqlıq, sevgiləri yolunda ölümə belə hazır olmaq yaxınlığından əlavə bir sıra fərqlər də mövcuddur. Bu da hər iki gəncin düşüncə tərzindən, hərəkətlərindən, yaşadıkları mühitdən açıq-aydın ortaya çıxır. Leyli bir Şərqli qızı olduğu üçün Cülyettadan daha ismətli və daha ürəkəkdir. Lakin hər iki gənc lazım gələndə öz eşqləri

yolunda canatmaqdan ölərkən keçməyə hazır olan obrazlardır. Burada Culyetta Leylidən daha cəsarətli təsir buraxır. Belə ki, Ləyli öz əcəli ilə gün- gündən saralıb çünisə. Culyetta bu ölüm hökmünü özü inzalayır, özü də ərə edir. Ümumilikdə isə qəhrəmanların ölümü Nizamidə daha romantik formada, Şekspirdə isə daha real cizgilərlə təsvir edilir. Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, tədqiqatçı bu əsərlərin qarşılıqlı müqayisəsi üzərində geniş dayanmamışdır. Bu əsərlərdə mövcüd olan digər fərqlər, məsələn, aşıqlərin ailələrinin «Romeo və Culyetta»da düşmən, «Leyli və Məcnun»da isə avvəldən belə olmadığı hər iki ailənin müqayisə edilən əsərlərdə yuxarı zümrənin nümayəndəsi olması, Məcnunun Romeodan kəskin fərqi və s. kimi detalların üzərindən keçilməsini göstərmək olar.

İtaliyada məşhur olan digər bit mövzusunun «vurğun Roland»in də «Leyli və Məcnun» temasına yaxınlığını qeyd edən araşdırıcı bu barədə Hammerin avvəldə qeyd etdiyimiz fikirlərini söyləyir. Alman Şərqsünası Jozef Fon Hammer (1774-1856), «İrannın bədii söz incəsənəti tarixi» (1818) kitabında «Leyli və Məcnun», «Sirlər xəzinəsi» və «İsgəndərnamə» poemalarından tərcümələr verir.

İtalyan Mateo Boyardonun qələmində «Vurğun Roland» kimi yarımçıq qatan, digər İtalyan şair Aristonun qələmində isə «Qəzəbli Roland» kimi tamamlanan bu əsərdə ««Leyli və Məcnun» bağlılığı yalnız Rolandın eşq yolunda Məcnun tək dəli olmasıdır. Lakin Roland həqiqi dəlidir. O, sevgilisi Anjelikanı başqası ilə qaçıb gedərkən görükdə dəli olur, qayaları çapır, meşələri doğrayır, qeyri-adi gücə malik olur, hər yeri dağıdır. Sonda Astorfo ayağa qalxır, şüşə içərisində Rolandın aqlını tapıb ona qaytarır. Bu əsərdəki ruhi sarsıntıının, eşqin «Leyli və Məcnun»dan kəskin fərqlənməsini söyləyən Əli Sultani naçb olaraq əsərlər arasında yaxınlığın yalnız eşqdən dəli olmaqda görür. Bizim fikrimizcə isə heç bir yaxınlıqdan söhbət belə gedə bilməz. Çünki Vurğun Rolandın dəliliyi ilə Məcnunun dəliliyi köklü surətdə bir-birindən fərqlənir. Bütün paltarlarını cırıb tökən dəlilərə təbii ki, Məcnun demək olmaz.

Əli Sultanlının «Leyli və Məcnun» və Qərbi Avropa ədəbiyyatı» tədqiqatı ədəbiyyatşünaslığımızda dəyərli mənbə kimi istinad ediləcək elni əsərdir. Bu yuxarıda göstərilənlərdən bir daha aydın oldu. Avropada Şərq aləminə meyl və onu öyrənmə istəyi Şərqnin ülvə məhəbbət konsepsiyasını Qərbə gətirdi. Ancaq müxtəlif aləmlər bu mövzuya olan münasibəti də dəyişmişdir. Belə ki, Şərqnin saf məhəbbəti sonda ilahiləşdiyi halda, Qərbdə hətta ruhi aləmin belə maddiləşdiyinin, məhəbbətin də ruhi aləmdən uzaq, cismani xarakter daşdığını görürük. Bu baxımdan Şərq sevgisi Qərb sevgisindən köklü

surətdə fərqlənir. Qərb Şərqdən aldığı məhəbbət aləminə özünün maddi dünyasını da yerləşdirdiyinin də şahidi oluruq. Bütün bunları Əli Sultanlının apardığı müqayisələr də söyləməyə əsas verir. Deməli klassik Şərq mühitinin mənəvi aləmi ilə Qərb mühitinin maddi aləmi üz-üzə gəlir və buradan doğan ziddiyyət də hər iki dünyaların fəqləndiyini bir daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Arxiv fondu. 468. s. I, iş 78.
2. Vaqif Arzumanlı. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı, 1997.
3. M. Rafili. Nizami. Bakı, 1941
4. Ə. Sultanlı. Antik ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1958
5. Ə. Sultanlı, İ.Əlizadə, H. Sultanlı. Xarici ədəbiyyat. Bakı, 1955
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild, Bakr' Elm, 2004
7. Ə.Səfərli, X. Yusifli. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1998
8. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 1982

Türk dillərinin söz və məna quruluşuna bir baxış ○Elçin İsmayılov (Muradxanlı)

Filologiya elm.namizədi

(Azərbaycan və türk dillərinin materialları əsasında)

Tədqiqata cəlb olunan müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə tədqiq olunması çağdaşlıq baxımından, fikrimizcə, əhəmiyyət kəsb etmir. Ancaq qohum dillərin bu şəkildə öyrənilməsi olduqca maraqlı və əhəmiyyətlidir. Qohum dillərdə müxtəlif sözlər arasında müxtəlifləşmənin öyrənilməsi sözlərin mənasının müqayisəli şəkildə təhlil olunması, tədqiqata cəlb olunan dillərin inkişaf tarixinin izlənilməsinə də geniş imkan yaradar. Burada sözlərin semantik təkamülü məncə müxtəlifləşməsi semantik inkişafın izlənilməsi şüni xeyli asanlaşdırır. Bu baxımdan türk dillərindən oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan türkcəsi ilə Anadolu türkcəsinin müqayisəli öyrənilməsi olduqca maraqlıdır. Bu hər iki dilin müxtəlif dillər olmaması böyük mübahisələr doğursa da, hər iki dildə çoxlu leksik, semantik və fonetik fərqlər mövcuddur. (Müəllif: "Bizim fikrimizcə Azəri və Anadolu türkcələri bir dilin iki dialektidir"). Sadə insanlar bu fərqlərlə üzlaşən zaman onlarda belə bir sual doğur: Görəsən kim daha düz deyir? Bu suallara aydınlıq gətirmək üçün mövzunu imkanımız daxilində araşdırmağa çalışdıq. Bizim bu yazımızla və növbəti səhifələrdə söylədiyimiz fikirlərlə razılaşmayanların olacağını da bilirik.

Anadolu və azəri türkcəsində müxtəlif şəkildə razılaşdığımız bəzi sozlərə nəzər salaq:

baba - ata, dədə - baba, abi - qardaş, ağa, abla- böyük bacı, teyzə - xala, hala - bibi, amca - əmi, qayınvalidə- qayınana, qayınpedər - qayınata.

Çilək - çiyələk, han - kaan - xan, qarınca -qarışq a, il- el, basamaq- pillə, mərdivan - nərdivan pilləkən, baxçıvan - bağban, araba (araç) - hər növ nəqliyyat

vasitəsi; duracaq - dayanacaq, tərz - dərz, qəzetə - qəzet, təkne - qayıq, masal - nağıl, kedi - pişik, anahdar - açar, domuz - donuz, banyo - hamam, Atena -Afina, Londra - London, börek - bükmək isulu ilə hazırlanmış yemək, kələm - lahana, havuc - kök, sebze - tərəvəz, ekmək - çörək, smit - qoğal, hortum. - boru, küftə - kotlet, kəmik - sümük, tutsaq - dustaq, ceylan - ceyran, torpaq - torpaq,

yapraq - yarpaq, trafik - şossə, dəprəm - zəlzələ, verəsiyə - nisyə, çete - banda - mütəşəkkil cinayət qrupu, qoltuq - kreslo, kıyı - kənar, senaryo - senari, katlumba- bağa, aşırı - artıq, sorun - problem, nədən - səbəb, çeşid - növ, çocuq - uşaq, bilim - elm, kelebek - kəpənək, toplum - cəmiyyət, uçak - təyyarə, kelepce -

qandal, çift - cüt, özəl - şəxsi, çağdaş - müasir, deniz kızı - su pərisi, əski - köhnə, plaka - maşının nömrəsi yazılan dəmir lövhə,yenilməz -

məğlubedilməz, qaba - kobud, yakışıklı - yaraşıklı, kolay - asan, Doğu - Şərq, batı - Qərb, quzəy - şimal, güney - cənub.

Sürmək - sürtmək, kullanmak - işlətmək, sovunmaq - qorunmaq, uyanmaq oyanmaq, sovuşmaq, kayb olmaq yox olmaq, itmək, uğramaq getmək, çatmaq, uğraşmaq- məşğul olmaq-fikir vermək, sunmaq - təqdim etmək - təklif etmək, yapmak - etmək, etkiləmək - təsir etmək, uyarmaq - xəbərdarlıq etmək, kaymaq- sürüşmək, caymaq - mövzunu dəyişmək, verilən sözdən qaçmaq, olağan üstü- fəvqəladə

Çoxlarının razılaşmayacağını da qabaqcadan bilərək etiraf etməyi özümə borc bilirəm ki, kiprik, topraq, dutsaq, qarınca, tavuq, çilək, tərzi, yılan, yıl, yıldırım, yıldız və s. kimi sözlərin ədəbi dilimizə qəbulu zamanı sözlərin etimologiyası araşdırılmamışdır. Həmin sözlərin orfoqrafiyasının və orfeopeyasının¹ 'anadolu türkcəsində daha düzgün olması aşkardır. Məsələn, Yıldırım, yıldız, yılan kimi sözlərin Azərbaycan dilində işlədilən variantının ahəng qanununa uyğun olmaması da məhz bununla bağlıdır².

Bundan başqa, hər iki dialektə bu gün lüzumsuz olaraq işlənən əcnəbi sözlər vardır. Dil onlardan imtina edərək, əlverişli variantı kullanmalı, daxili imkanlarını səfərbər etməlidir. çünki dilimiz buna layiqdir.

Tərzi sözünün kökü *tərz* olduğu halda nəyə görə dərz deməli və yazmalıyıq³?

Basamaq sözü pillə sözünü uğurla əvəz edə bildiyi halda niyə pillə deməliyik?

Araba bu sözünü filologiya elmləri namizədi Baba Məhərrəmov mühərrikli və ya mühərriksiz hər cür nəqliyyat vasitəsi kimi izah etmişdir. Fikrimizcə, bu sözün *avtomobil*, *maşın* kimi sözləri əvəz etməsi daha düzgün olardı. Çünki, maşın sözünün ümumi anlayışı hər cür texnikaya aid edilə bilər. Avtomobil sözünün tələffüzü isə dilimizin tələffüz özəlliklərinə uyğun olmadığı üçün çətinlik törədir. "Kitabi Dədə Qorqud"da hələ ondan qədimdə dilimizdə işlədilən bu söz bizdə mənə sıxılmasına uğrayaraq yalnız canlıların çəkdiyi nəqliyyat vasitəsi kimi qəbul olunmuşdur. Bu məsələyə Y.Məmmədov da öləri də olsa toxunmuşdur.

Əkmək - sözü azərbaycan dilində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, ləhcələrdə "əppək" şəklində işlənəkdədir.

Çörək - sözü isə əkməyin növlərindən biridir.

Kişi - sözü məlumdur ki, bu söz ən qədim türk sözlərindən biridir. Orxon-Yenisey abidələrində, "Oğuznamələrdə, "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında "kisi", "kişi" şəklində işlənir, mənası insan deməkdir. Azərbaycan türkcəsində isə sözün mənası bir qədər daralaraq "ər",

2-Müəllifin misal göstərdiyi sözlərin nədən ahəng qanununa uyğun olmadığına səbəb göstərmir?

3- *Tərzi* sözünün kökü *tərz* yox, *dərz* sözünün kökü *dərz*dir, *dərz* farsca dikik yeridir.

"erkək" bildirən söz anlamında işlənir. Yəni cinsiyyət bildirir. Lakin müasir Azərbaycan türkcəsində kişi, sözünün anadolu türkcəsində "erkək"lə əvəz olunması gülünc olardı. Bəzən daha çox anadolu türkcəsində işləklik qazanan söz Azərbaycan türkcəsində şivələrdə işlənir və əksinə. Məsələn, qurşaq, orman, məmləkət, don kimi sözlərdə olduğu kimi. Azərbaycan dilçiliyində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, nə türk dilində, nə də Azərbaycan dilində elə bir söz tapmaq olmur ki, şivələrdə işlənəsin.

E.Əzizov "baba" sözü haqqında geniş məlumat verərək yazır: "*Baba* sözü Azərbaycan dili şivələrində *ata* mənasında işlədilir. Eyni zamanda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının dilində də *baba* sözü mənanı ifadə edir".

Elə hallar da var ki, söz az fonetik fərqlə hər iki dildə işlədilir. Məsələn, ceylan - ceyran, domuz, donuz və s. Fikrimizcə ceylan sözü *caymaq*, *qırağa sıçramaq*, *yanından ötmək* felindən yaranmışdır. Domuz sözündəki "dom" komponenti "dolu", "domru" - yumru mənasındadır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəldiyimiz anadolu türkcəsində də mühafizə olunmuşdur.

İl, *ilçə* sözləri azərbaycədə el variantında işlənir. Bölgə sözü son vaxtlarda bizim dilimizdə işlənsə də tam əvəzlənməmişdir.

Məlumat üçün bildiririk ki, türk dillərin hamısında, hətta yakut və çuvaş dillərində də bu sözlər "il" kimi qeydə alınmışdır.

Kənd sözü bəzi qaynaqlara görə finikiya mənşəlidir. Mənası şəhər deməkdir. Daha doğrusu, "ətrafı hasarlı yaşayış məskəni" anlamındadır. Sogdi dilində olan "kantin" sözü də bu sözün daha çox şəhər mənası verdiyi sübut edir. Dilimizdə əsasən, yaşayış məskənlərini bildirən sözlər aul, oba, qışlaq, köy sözləri olmuşdur.

Bir sözlə, *kənd* isminin köy mənasını bildirməsi və bu gün də sabit şəkildə işlənməsi qəbul olunan olsa da, hər halda bu sözə diqqət verməyə dəyərdi.

Avropa, ərəb və fars dillərindən alınmalara gəldikdə isə burada konkret fikir bildirmək, söz demək çətinidir. Məsələn, Afina sözünün Atəna, London sözünün Londra, Albaniya sözünün Arnavudluq, Bizans sözünün Rum kimi işlənməsi yəqin ki, hansısa qanunauyğunluqla əlaqəlidir. Yaxud ərəbcədən alınmalarda məsələn, şərafın- müşərrəf, təvazükarlığın - mütəvaze kimi işlənməsi qanunidir. Fars sözləri olan pedər - ata, bəradər - qardag, həmsirə - bacı, pirinc - düyü və s. kimi sözlərin işlənməsi isə başa düşüləsi deyil.

Lahana - kələm deməkdir. Kəl yəni bir növ keçəl sözündən düzələn *kələm* sözünə niyə *lahana* deyilsin?

Açar kimi uğurlu bir söz olduğu halda "anahdar" işlədilməlidir.

Pardon, *mersi*, *banyo* sözləri nə deməkdir? *nənə*, *dədə* olduğu halda, anne- anne, baba- anne kimi söz birləşmələrinə nə ehtiyac vardır.

Saxlama sözü olduğu halda göz altına alınma sözünə nə ehtiyac vardır. Xain sözü ola-ola kalleş sözünə nə ehtiyac vardır.

Məlumdur ki, türk dillərində qoca - və qarı sözləri heç vaxt ər və onun xanımı mənasında işlənməmişdir. Əvvəlcə təvazökarlıq, abır həya gözləyərək insanlar həyat yoldaşlarına "mənini qocam", "mənim qarım" deyərək müraciət etmişlər. Anadolu türkcəsində isə bu hal dilin lüğət tərkibinə təsir etmir ər və arvad mənası bildiren isimlərə çevrilmişdir.

Əksinə Anadolu türkcəsində çox uğurlu şəkildə işlənən hortum - boru sözü ilə fikrimizcə rezin boru, şlanq dediyimiz sözü əvəzləmək daha düzgün olardı? Akıllı sözü bizdə ağıllı kimi qəbul olunmuşdur. Sözün ilkin variantı ərəbcə əql sözüdür. Kim hansı ləhcəyə necə uygundursa elə də işlədir.

Onların məktəbi - okulla, müəllimi - öyrətmənlə, şimalı - qüzeylə, cənubu güneylə, Qərbi - bati. Şərqi - doğu ilə, naziri - bakanla əvəzləmələri iç və dış sözlərini daxil və xaric sözlərin yerinə işlətmələri diqqətə layiq məsələdir, qəbul edilməzdir.

Hər iki dildə lüzumsuz olaraq işlənmiş cənəbi sözlərinin qarşılığını diqqətinizə çatdırırıq.

Start almaq - başlamaq, center - mərkəz, orta; relax olmaq - rahatlaşmaq, okey - tamam, oldu, yaxşı; link - bağlantı əlaqə, spontane - kendiliyindən; CV - özgeçmiş, özün haqqında, trend - eğilim, kommunikasiya - iletişim, rabitə; e-mail - e-posta, e-ünvan, provokasiya etmək - kışkırtmaq, qıcıqlandırmaq; laptop - dizüstü bilgisayar, əl bilgisayarı, feedback - geribildirim, geriya qayıdır, absürt - saçma, güllünc, koordinasiya - eşgüdüm, bir nöqtədən idarə, full-time-tam gün, bütün gün, check etmək - kontrol etmək, yoxlamaq, adaptasiya olmaq - uyum sağlamaq, uyğunlaşmaq, genetika - nəsil, kuşak, soy yaddaşı, perspektiv-bakış açısı, nəzərdə tutulan, okeyləmək - onaylamaq, təsdiq etmək, deklarasiya etmək - bildirmək, bildiriş, obyektiv - tərəfsiz, bitərəf, mentalitet - anlayış, zihniyyət, qan yaddaşı; nick name - takma ad, ləqəb, ayama; antipatik - sevimsiz, itici, xoşagəlməz; partner - eş, tərəfdaş; enteqrasiya olmaq - bütünləşmək, uyuşmaq; star - yulduz, ulduz; illegal - yasa dışı, qeyri-qanuni; security - güvənlik, qoruyucu; printer - yazıcı, yazan, çap edən; global - küresel; departament - bölünmə səmpatik - sevimli, canayaxın; data - veri, verim; monoton - tek düzə, bir üz, finish - bitiş, varış, sonuc; konsensus - uzlaşma; prezentasiya - sənəm, təklif, izolyasiya - yalıtım, ayırım; full - tam, dolu; emergency - acil, təcili; dizayn - təsəvvür, düzən; analiz - gözümləmə slavi vansı; driver - sürücü;

Əlbəttəki, bu sözlərin sayını bir az da artırmaq mümkündür. Məqsədimiz lüğət tərtib etmək deyil. Hər iki dilin fonoloji inkişafını, qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq, alınma sözlərin əlverişli olub olmamasını göstərmək, söz yaradıcılığının strukturunu göstərməkdir.

Azərbaycan türkcəsi qədim və zəngin tarixə, ənənəyə, rəngarəng dil faktlarına, inkişaf etmiş fonetik, leksik və qrammatik sistemə çoxcəhətli və əhatəli üslablara malikdir. Bu dil məlum olan konkret ərazidə - hər iki Azərbaycanda və qismən Anadoluda və Dağıstanda eramızın ilk əsrlərində oğuz - səlcuq dilləri zəminində formalaşmış, məhəllə-qəbilə,

tayfa səviyyəsindən 50 milyondan çox Azərbaycan türkünün istifadə etdiyi müasir, ümummilli dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Müasir dünyanın xəritəsinə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan dilinin yayılma arealı XX əsrdə çox genişlənmişdir. Azərbaycan dilini yaşadan xalqımızın çoxu Azərbaycan Rəpublikasında (9 milyon) və Cənubi Azərbaycanda-iranda(30-35 milyon), 2-3 milyonu isə Rusiyədə, orta Asiya Rəpublikalarında, Amerikada, Avstraliyada, Türkiyədə və Qərbi Avropa ölkələrində yaşayır.

Anadolu türkcəsi bu gün türk dil ailəsinin ən çox işlənən qollarından biridir. 80 milyona yaxın insanın danışdığı bu türkcə tək türk cumhuriyyətinin sərhədləri daxilində deyil, digər bolgələrdə də danışılan və yazılan dillərdir.

1980-cı illərin ortalarında UNESCO-nun hazırladığı bir məlumatda türkcənin danışıldığı baxımından dünyanın beşinci böyük dili olduğu açıqlanmışdır. Şübhəsiz ki bu məlumatı hazırlayanlar türk dilinin bütün qollarını, yəni dil və ləhcələrini, bir dil olaraq qəbul edib bu nəticəyə gəlmişdilər.

Amma dilimiz sürətlə inkişaf etməkdədir. çünki bu dilin söz lüğə tərkibi bu gün 75.000-ə çatmışdır. Türk Dil Kurumunun 1945-ci ildə yaydığı birinci məlumatda türkcə lüğətdə yalnız 20 000-ə yaxın söz mövcud idi.

Ancaq UNESCO, daha sonrakı illərdə hazırladığı məlumatlarda türk dili ailəsinə bir yeganə dil kimi qəbul etməyərək, hər türk ləhcəsini ayrı dil kimi qəbul etməklə bir-birindən ayırmışdır. sıralamaqla bir-birindən ayırmışdır. Beləliklə, türk dilləri bir-birinə uzaq və ya yaxın ləhcələri danışığı və yazı dili olaraq beynəlxalq səviyyədə fərqləndirilmişdir. Bunlarla yanaşı türkiyə və azəri türkcəsini elmi baxımdan ayırmaq düzgün deyil.

Bu gün bütün türk xalqlarının danışa biləcəyi ortaq bir dilin yaradılması, yəni daha doğrusu düzənlənməsi məsələsi qalxmış, gündəmə gəlmişdir. Fikrimizcə, bu bizim xalqlarımızın gələcəyi, eyni zamanda soy kökünə qayıdışı baxımından çox əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan ortaq dil formalaşdırılarkən həm oğuz, həm də qıpçak elementlərini özündə bulandıran Azəri və Anadolu türkcələri əsas, özə kimi götürülə bilər. Təxminən üst- üstə 130 milyonluq bir etnosun dili olan türkcənin hamı üçün anlaşılıqlı olacağı bizdə şübhə doğurmur.

Ədəbiyyat:

- 1.E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999,37 6s.
- 2.İ.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili.II hissə (leksologiya).Bakı 1982,271s.
- 3.Y.Məmmədov. Azərbaycan dilinin leksik-semantik inkişafı.Bakı,1987,s.91.
4. F. Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1 9 8 8, 284s.
- 5.B.Məhərrəmli.Türk və Azərbaycan dillərində ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması (namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı). Bakı, 2000,26s .

وارلیق

فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت

شماره امتیاز: ۸۵۳۸

آدرس:

تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳، شماره ۲

VARLIQ

Quarterly Journal in Turkish and Persian

Chief Editor: Prof. Dr. Javad HEYAT

Address: No. 2.3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., phase 2,
Shahrake Ghods, Tehran. I.R.IRAN

ISSN:1023-7186

Wwb:

www.varliq.com

E-mail:

mrheyet@yahoo.com

قیمت ۲۵۰۰ تومان